

Straipsniai ir pranešimai

GYNYBAI PRITAIKYTI VILNIAUS SAKRALINIAI PASTATAI IR SAKRALINIŲ PASTATŲ ANSAMBLIAI XIV–XVIII AMŽIUJE

Linas Girlevičius

Doktorantas

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto

Archeologijos katedra

El. paštas: girlevicius@gmail.com

XIV–XVIII a. Vilniaus gynybinio paveldo objektus pagal tam tikrus jiems bendrus požymius galima suskirstyti į keletą grupių. Tai ankstyvieji piliakalnių, miesto ir atskirų jo dalių, pilių gynybiniai įtvirtinimai, miesto gynybinės sienos statinių kompleksas, įtvirtintos rezidencijos ir valdos, lokaliniai gynybiniai įtvirtinimai, gynybai pritaikyti sakraliniai pastatai (bažnyčios, cerkvės ir kt.) ir sakralinių pastatų ansambliai (vienuolynai), bastioniniai įtvirtinimai. Nuoseklus šių gynybinio paveldo objektų grupių ir visumos ištirimas leistų rekonstruoti Lietuvos sostinės gynybinę koncepciją, jos raidą bėgant amžiams. Pagrindinis šio straipsnio tikslas – remiantis ankstesnių ir naujausių tyrimų duomenimis, ikonografinė medžiaga identifikuoti gynybai pritaikytus sakralinius paminklus Vilniuje, atkurti jų raidą, nustatyti šių objektų reikšmę Vilniaus gynybinėje sistemoje. Lietuviškoje istoriografijoje Vilniaus bažnyčios, cerkvės, vienuolynai ir kiti su religijos praktikavimu susiję pastatai yra tirti įvairiais aspektais. Gynybinis šios rū-

šies objektų pajėgumas dažniausiai nebuvo pabrėžiamas, gynybiniai šių pastatų ir jų grupių elementai nuosekliau nenagrinėti. Po Antrojo pasaulinio karo pasirodžiusiose publikacijose prie gynybai pritaikytų paminklų dažniausiai priskiriama tik Vilniaus Bernardinų bažnyčia¹, kai kuriuose darbuose jos gynybinio pajėgumu abejojama². Kitoks požiūris į sakralinius objektus formuotas tarpukario specialistų darbuose. Kai kurie šių darbų Lietuvos mokslo bendruomenei yra mažiau žinomi. Išskirtinis šiuo atžvilgiu yra Vilniaus Stepono Batoro universiteto prof. M. Morelovskiui vadovaujant sudarytas Vilniaus prieš 1655 m. rekonstrukcinis planas ir jo paaiškinimai³. Tuometiniais tyrimais nustatyta daug gy-

¹ Plg.: Jučienė I., Levandauskas V. Vilniaus miesto gynybinė siena. Vilnius, 1979, p. 21.

² Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų pastatų ansamblis ir jo architektūros kilmės problemos // Vilniaus dailės akademijos darbai. 2002, t. 26, p. 48, 86.

³ Morelowski M. Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas. Vilnius, 1940–1942. Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 1019, ap. 11, b. 4358.

nybinio paveldo objektų, tarp jų ir priklausančių šiame straipsnyje nagrinėjamai grupei. Po Antrojo pasaulinio karo atliktų architektūrinių, istorinių, archeologinių ir kitų tyrimų metu gerokai papildytos žinios apie šios rūšies objektų raidą, tačiau dar daug duomenų nėra nuosekliai susisteminti, paskelbti. Daugybė faktų yra įvairiuose archyvuose esančiuose šių objektų tyrimų ataskaitose. Rašant šį straipsnį analizuota senoji ikonografinė medžiaga, įgyvendinant užsibrėžtą tikslą pasitelkta tyrėjų žodinė informacija, kiti šaltiniai. O tikslui pasiekti taikytas kompleksinis (daugiašakis) tyrimo metodas.

Sakraliniai objektai pateikiami pagal pavadinimus abėcėlės tvarka.

Arkikatedra bazilika. Žemutinės pilies teritorijoje, tikriausiai ankstesnės Pranciškonų bažnyčios vietoje, po 1419 m. gaisro pastatoma Vilniaus katedra. Ar buvo pritaikyti gynybai ankstesnieji dab. Arkikatedros bazilikos vietoje stovėję sakraliniai pastatai, tiksliai nėra nustatyta, tai padaryti beveik neįmanoma. Baltarusių tyrinėtojo V. Kušnerevičiaus nuomone, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto statyta Vilniaus katedra galėjo būti XV a. pab.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) teritorijoje statytą⁴ gynybai pritaikytą sakralinių pastatų (bažnyčių, cerkvių) prototipas⁵. Tiesioginių įrodymų, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto statytos katedros pastato kampuose buvo keturi aukšti bokštai, nėra – Vilniaus arkikatedra patyrė daug rekonstrukcijų. Ti-

kėtina, kad dviejų bokštų būta prie vakarinio fasado – stačiakampio plano bokštų ar kontraforsų kontūrai matomi vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Manoma, kad jie galėjo stovėti dab. pastato tuščioje erdvėje tarp centrinio portiko ir dab. pastato šiaurės vakarinio ir pietvakarinio kampų. Pietvakarinio bokšto požeminė dalis galėjo būti apsemta gruntinio vandens – tai vienas veiksnių, nulėmusių jo antžeminės dalies nestabilumą⁶. Pietrytinio (laikrodžio) katedros bokšto liekanos aptiktos po dab. Šv. Kazimiero koplyčia 1931 m.⁷ Tikėtina, kad būta ir ketvirtojo bokšto – tokio bokšto ar kontraforso liekanos matomos vad. Fiurstenhofo plane. Ž. de Lanua aprašyme minima, kad Vilniaus katedra pastatyta pagal Fromborko katedros Varmėje pavyzdį. Pagal tos katedros modelį architektas N. Kitkauskas yra padaręs tuometinės katedros rekonstrukciją⁸. Vytauto statyta Vilniaus katedra tikriausiai galėjo būti pritaikyta ir gynybinėms reikmėms. Bokštai – Europoje viduramžiais ir naujaisiais laikais statytų bažnyčių pastatuose dažnai naudotas architektūrinis elementas. Bokštuose ir bažnyčių pastatuose dažnai buvo įrengiamos šaudymo angos. Bažnyčios tapdavo savotiškomis „Dievo tvirtovėmis“. Vis dėlto, manytume, kad dažnai bažnyčių planinėje erdvinėje struktūroje pasireikšdavo ir architektūros formų atkartojimas, mėgdžiojimas. Bažnyčios statytos pagal panašų erdvinį planinį modelį, kurio taiky-

⁶ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo plano legenda. Vilnius, 2000. Byla saugoma UAB Archeologijos projektų centras „Antiqua“ archyve (toliau – APCAA), p. 16.

⁷ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 51b paaišk.

⁸ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 135.

⁴ Kušnerevič A. Baltarusių žemių XIII–XVI amžių sakralinė architektūra // Vilniaus dailės akademijos darbai. 2006, t. 26, p. 189.

⁵ V. Kušnerevičiaus žodinė informacija.

mo tradicijos išliko iki šiol. Tokio modelio atkartojimo pavyzdys galėjo būti ir Vytauto statyta gotikinė Vilniaus katedra.

Basųjų karmelitų vienuolynas ir Šv. Teresės bažnyčia. Šio vienuolyno atsiradimas glaudžiai susijęs su miesto gynybinės sienos statinių komplekso raida. Vienuolynas pradėtas kurti 1627 m. Karmelitams buvo leista padidinti sklypą perstatant dalį gynybinės sienos⁹. Viena priežasčių, kodėl basieji karmelitai turėjo praplėsti savo ilgą ir siaurą sklypą – griežtos šio vienuolių ordino taisyklės, kuriose buvo iki smulkmenų numatyta, kaip turėjo būti pastatyti vienuolyno pastatai¹⁰. Iš istorinių tyrimų medžiagos žinoma, kad vienuolynas ir bažnyčia nukentėjo 1794 m. Vienuoliai aktyviai dalyvavo kovoje su okupacine Rusijos kariuomene, o kai kurie jų iš Aušros vartų šaudymo angų šaudė į puolančiuosius¹¹.

Bazilijonų vienuolynas ir Švč. Trejybės cerkvė. 1350 m. Algirdo žmonos Julijonos iniciatyva čia esą buvusi pastatyta cerkvė ir vienuolynas. Šis vienuolynas paminėtas rusėnų metraščiuose 1390 m. įvykių kontekste¹². Ankstyvojo vienuolyno ir cerkvės liekanų tyrimų metu neaptikta. 1495 m. valdovo Aleksandro Jogailaičio žmona Elena atnaujino cerkvę¹³. XVI a. pastatyta

iki šiol išlikusi cerkvė ir varpinė. Statybos iniciatoriumi laikomas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis. Jis 1514 m. gavo karaliaus leidimą statyti mūrinį cerkvės pastatą¹⁴. Cerkvės pastatas ne kartą rekonstruotas. XVI a. cerkvė buvo artimo kvadrato plano su trimis pusiau apskritomis apsidėmis cerkvės rytinėje dalyje ir abipus jų išsikišusiais apskritais bokšteliais. Bokšteliuose esančios angos orientuotos rytų kryptimi – į dab. Aušros Vartų g. pusę. Pirmojo cerkvės statybos etapo bokšteliai galėjo būti aukštesni, labiau pritaikytų gynybai formų – t. y. tokie, kokie yra dab. Baltarusijos ir Lenkijos teritorijose išlikusių gynybai pritaikytų sakralinių pastatų kampuose. Savo planine tūriniu struktūra Švč. Trejybės cerkvė artima gynybai pritaikytai gotikinei Synkovičų cerkvei (dab. Baltarusijoje). Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad pirminis cerkvės pastato vakarų fasadas neišliko – po 1760 m. gaisro jo siena išgriauta, pastatas pailgintas vakarų kryptimi. Ar Vilniaus Švč. Trejybės cerkvė buvo gynybinio pobūdžio, tyrinėtojai nesutaria¹⁵. Greta cerkvės pirminio fasado ir pietinės sienos sankirtos atlikti archeologiniai tyrimai. Pietinėje tirtos ploto dalyje atkastas mūras iš riedulių ir gotikinių proporcijų plytų, mūre yra ir čerpių. Mūras ~1,5 m išsikišęs į tirtą vietą. Jis rištas tokiu pat skiediniu, kaip ir pirmojo etapo cerkvės mūras. Išlikusio mūro aukštis ~1,6 m, jis statytas ant smėlio žemio. Antras panašaus mūro fragmentas išlikęs tirtos vietos šiaurės rytiniame kampe. Mūro technika panaši į anksčiau aprašytojo – mūryta

⁹ Firkovičius R. Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. T. 3. Vilnius, 1991. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4765, p. 7, 36–37.

¹⁰ Architekto R. Žilinsko žodinė informacija.

¹¹ Firkovičius R. Kulto pastatai..., Vilnius, 1991. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4765, p. 40.

¹² Dambrauskaitė T. Respublikinės reikšmės kultūros paminklas buv. Bazilijonų vyrų vienuolynas Vilniuje, Gorkio 73. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. Vilnius, 1983. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 5204, p. 4–5.

¹³ Samukienė A. Buv. vienuolyno pastatų ansamblis Vilniuje, Gorkio gt. Nr. 73. Paruošiamieji darbai. Vilnius, 1983. VAA, f. 1, ap. 11, byla 5208, p. 18.

¹⁴ Jankevičienė A. Dviejų stilijų sintezė XVI a. Vilniaus cerkvių architektūroje // Vilniaus dailės akademijos darbai. T. 26. Vilnius, 2002, p. 171.

¹⁵ Op. cit., p. 173–174.

iš stambių riedulių ir gelsvų bei raudonų plytų. Šis mūras įkastas į smėlį ~0,5 m giliau už pirmiau aprašytąjį. Abu šie mūro fragmentai yra išlikę 1–1,2 m atstumu nuo cerkvės pamatų, toliau mūras nugriautas. Fiksuotas nedidelis abiejų mūro fragmentų išlinkimas vienas į antro pusę. Tokį jų santykį paryškina ir pusiau apskrita perkasa, kuri tarsi sujungia abu mūro fragmentus. Tikėtina, kad pirmame cerkvės pastato raidos etape prie jo vakarinio fasado buvo išmūryti apskriti bokšteliai. Ši prielaida grindžiama ir mūre panaudotų plytų matmenų analize¹⁶. Autoriaus nuomone, abipus vakarinio fasado bokšteliai dėl kažkokių priežasčių nebuvo baigti statyti. XVII a. bažnyčios atvaizduose iš T. Makovskio graviūrų jų nematome¹⁷. Atkreiptinas dėmesys į vienuolyno teritorijoje esančią varpinę. 1600 m. T. Makovskio graviūroje matome, kad šis statinys yra buvęs trijų tarpinių, apatinėje dalyje keturkampis, o viršutinėje – aštuoniakampis. Varpinės mūre vaizduojamos nedidelės (šaudymui pritaikytos?) angos, tokias angas matome graviūroje pavaizduotas sienos, esančios priešais gotikinį cerkvės fasadą, mūre. Tai siena, skyrusi Bazilijonų moterų ir vyrų vienuolynus. Jos apatinė dalis išlikusi iki šiol. Istoriniuose šaltiniuose išlikę duomenų, kad ji buvo rekonstruota XVIII a., pastatyti kontraforsai¹⁸. Varpinės pastatas artimo kvadratui (9,8 × 9,5 m) plano, statinio sienos iki 2,2 m storio¹⁹. Geologi-

nių tyrimų metu nustatyta, kad varpinės pamatai nuo dabartinio žemės paviršiaus įgilinti iki 3,65 m, jie mūryti iš riedulių ir plytų²⁰. Stambių riedulių įmūryta cokoliniame aukšte. Architektūrinių tyrimų metu nepavyko aptikti pirminio įėjimo į šį aukštą – manoma, kad įėjimas į bokštą buvo antrame aukšte, o pats bokštas buvęs gynybinės paskirties²¹. Tyrimais taip pat nustatyta, kad varpinė ir cerkvė pastatytos vienu metu. Varpinės antrajame ir trečiajame aukšte išliko buvusios arkinės angos²². P. Smuglevičiaus 1785 m. nutapytoje Vilniaus pietinės dalies panoramoje²³ greta Švč. Trejybės cerkvės matomi du keturkampiai bokštai. Antrojo bokšto liekanų natūros tyrimų metu aptikti nepavyko, užuominų apie jį nėra ir iki šiol tirtuose istoriniuose šaltiniuose. Manoma, kad vienuolyno pastatai statyti kartu su bažnyčia ir varpine, tačiau XVI a. datuotinių vienuolyno pastatų liekanų išlikę nedaug. Archeologinių ir architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad XVI a. datuotinas gotikinis mūrinis pastatas yra buvęs vienuolyno pietvakarinės dalies vietoje²⁴. Vakarinis korpusas rekonstruotas XVIII a. antrojoje pusėje, tuo metu perstatytas ir pietinis korpusas²⁵.

Benediktinių vienuolynas ir Šv. Kotrynos bažnyčia. Į 1618 m. įsteigto²⁶ vie-

²⁰ Rusteika B. Buv. vienuolyno pastatų ansamblis Vilniuje, Gorkio 73. Paruošiamieji darbai. Inžinerinė geologija. Vilnius, 1986. VAA, f. 2, b. 193–41.

²¹ Jankevičienė A. Dviejų stilių..., p. 174.

²² Samukienė A. Buv. vienuolyno pastatų...

²³ Drėma V. Dingęs Vilnius. Vilnius, 1991, p. 61, pav. 56.

²⁴ Poška T. Archeologiniai tyrinėjimai Aušros vartų g. 7 – Arklių g. 18 (buv. Bazilijonų vienuolyno teritorijoje). Ataskaita. Vilnius, 2006. APCAA, p. 5.

²⁵ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofs..., p. 4.

²⁶ Lietuvos TSR istorijos..., p. 186.

¹⁶ Stankevičius G. Žvalgomųjų archeologinių tyrimų Vilniuje, Aušros vartų gatvėje Nr. 7b, Šv. Trejybės unitų bažnyčios teritorijoje, ataskaita. Vilnius, 1992. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR), f. 1, b. 2024, p. 4–5, 9.

¹⁷ Jankevičienė A. Dviejų stilių..., p. 172, pav. 12.

¹⁸ Dambrauskaitė T. Respublikinės reikšmės..., p. 7–8.

¹⁹ Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. T. 1. Vilnius, 1988, p. 239.

nuolyno struktūrą įėjo įtvirtinta posesija dab. Šv. Ignoto g. 5 bei kiti šioje Vilniaus vietoje buvę sklypai su gotikiniais ir renesansiniais pastatais, priklausę kilmingiems ir aukštas pareigas turėjusiems vilniečiams²⁷. Iš istorinių šaltinių tyrimų žinoma, kad greta dab. Benediktinių g. esantis pastatas, buvęs vienuolyno amatininkų ir samdinių namas su dirbtuvėmis, kitomis ūkio patalpomis, arklidėmis, bravoru, atstatytas šioje vietoje po 1737 m. gaisro XVIII a. pirmojoje pusėje (po 1741 m.) ankstesnio korpuso vietoje²⁸. Šis korpusas tarsi dubliavo Vilniaus miesto gynybinę sieną. Pastato gatvės fasado viršutinėje dalyje tyrimų metu XVIII a. mūre aptikta į šaudymo angas panašių angų, tačiau vargu ar pats pastatas buvo pritaikytas gynybai. Tai veikiau buvo padidinto saugumo pastatas. Duomenų apie tai, ar gynybai buvo pritaikyta pirmoji 1619–1622 m. statyta mūrinė Šv. Kotrynos bažnyčia, nėra, tačiau atkreiptinas dėmesys, kad 1641 m., prieš Maskvos karą, buvo atlikta bažnyčios pastato rekonstrukcija²⁹. Jos metu pakeistas pastato orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu, jis praplėstas pietų kryptimi. Galbūt tada vykdytų projektavimo ir statybos darbų metu atsižvelgta į erdvės, buvusios tarp dab. bažnyčios pastato ir miesto gynybinės sienos Vilniaus vartų, apsaugą?

Bernardinių vienuolynas ir Šv. Mykolo bažnyčia. Šis vienuolynas įkurtas vietoje, kuri nuo seno buvo įtvirtinta. Čia aptiktos XVI a. pr. datuotų įtvirtinimų me-

dinių konstrukcijų liekanos³⁰, vienuolyno valdos šliejosi prie Vilniaus miesto gynybinės sienos. Vienuolynui atiteko XVI a. viduryje pastatytas, gynybai pritaikytas Valavičių rezidencijos pastatas³¹. Manoma, kad LDK kanclerio Leono Sapiegos funduoto Vilniaus bernardinių vienuolyno statinių ansamblis pradėtas kurti pačioje XVI a. pab.³² Dėl kažkokių priežasčių kai kurie vienuolynė tuomet tikrai buvę pastatai (pvz., vienuolyno korpusai, sudarę vidinį kiemą) nėra pažymėti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikėtina, kad tai susiję su griežtomis vienuolyno vidaus gyvenimo taisyklėmis – į moterų vienuolyno teritoriją nebuvo įleidžiami vyrai³³. Atkreiptinas dėmesys į du vad. Fiurstenhofo plane vienuolyno teritorijoje pavaizduotus pastatus. Tai sklypo rytinėje dalyje buvęs pietryčių–šiaurės vakarų kryptimi orientuotas ilgas stačiakampio formos pastatas su apsidės formos kyšuliu pietrytinėje dalyje ir Šv. Mykolo bažnyčia. Pirmasis, netoli stačiatikių metropolito rezidencijos buvęs pastatas su apsidės formos kyšuliu orientavimo būdu (tikėtina prieš puolimo kryptimi) artimas pastatams buv. Užupio bernardinių vienuolyno ir Užupio augstijonų vienuolyno teritorijose (žr. tekste toliau). Pastato liekanos tikriausiai nugriautos 1870 m. tiesiant dab. Maironio g. Kitas vienuolynė buvęs gynybai pritaikytas pastatas – Šv. Mykolo bažnyčia. Ji statyta

³⁰ 2007 m. archeologinių tyrimų duomenys.

³¹ *Zilinskas R.* XVI–IX a. resp. reikšmės arch. paminklas buv. bernardinių vienuolynas Vilniuje Maironio 11 / Švietimo 13. I eilės architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6440, p. 2–3.

³² Lietuvos TSR istorijos..., p. 475–479.

³³ *Kasperavičienė A.* Buvusio Vilniaus bernardinių vienuolyno dalies (Tiesos g-vė Nr. 11, Švietimo g-vė Nr. 13) prie Šv. Mykolo bažnyčios istoriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6439, p. 3.

²⁷ *Purlys E.* Vilniaus senamiesčio 27-ojo kvartalo šiaurinės dalies užstatymo raida (XV a. pradžia – 1618 m.) // Architektūros paminklai. T. 9. Vilnius, 1984, p. 28–30.

²⁸ Lietuvos TSR istorijos..., p. 186.

²⁹ Op. cit., p. 184.

1594–1627 m.³⁴ Dabar prie vakarinio bažnyčios fasado yra išlikę du apačioje cilindro formos, aukščiau aštuoniakampiai bokštai. Bokštuose yra įstrižos, į vidų plėtėjančios angos, išorėje orientuotos link įėjimo į bažnyčios pastatą. Nors angos vidinėje pusėje neturi nišų, ko gero, galėjo būti pritaikomos šaudyti parakiniu ginklu. Anksčiau bažnyčios pastatas turėjo keturis bokštus, vieno bokšto liekanos aptiktos šiaurės rytiniame bažnyčios kampe, ketvirtas bokštelis sugriautas³⁵. Neišlikę bokšteliai tikriausiai buvo apgriauti Maskvos karo metu, o po karo nebeatstatyti. Tai, kad rytinėje bažnyčios pastato dalyje buvę bokšteliai neišliko, netiesiogiai liudija, kad jie galėjo būti panaudoti gynybai 1655 m.

Bernardinų vienuolynas, Šv. Pranciškaus Asyžiečio ir Šv. Bernardino Sieniečio (Bernardinų), Šv. Onos bažnyčios. Bernardinų vienuolynas Vilniuje įsteigtas 1469 m. Vienuolyną fundavo karalius Kazimieras Jogailaitis. Jis fundacine privilegija užrašė bernardinams žemės sklypus Vilnios vagos apjuostoje teritorijoje, kur tuo metu buvo įvairių pareigūnų ir kilmingų žmonių sklypai. Manoma, kad sujungti į vientisą teritoriją sklypai sudarė būsimą vienuolyno posesiją³⁶. Nėra tiksliai nustatyta, kur stovėjo pirmoji Bernardinų bažnyčia. Apie 1475 m. bažnyčios ir vienuolyno pastatai sudegė. Nauja mūrinė bažnyčia statyta už valdovo Aleksandro Jogailaičio suteiktas lėšas. Manoma, kad ji buvo

statoma senosios bažnyčios vietoje. Šio etapo mūro fragmentų išlikę dab. Bernardinų bažnyčios struktūroje³⁷, ji stovėjo toje pat vietoje kur ir dabartinė. Ar pirmoji mūrinė bažnyčia turėjo gynybinių elementų, nėra žinoma. Autoriaus nuomone, Bernardinų bažnyčia buvo statoma XIV a. pab.–XVI a. pr. gynybinės linijos vietoje – jos orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu atkartoja rekonstruojamos ankstyvos gynybinės linijos kryptį. Dėl mūro deformacijų pagrindinį baigiamos statyti mūrinės bažnyčios turį teko nugriauti. 1500–1520 m. Bernardinų bažnyčia atstatyta tokios pat planinės tūrinės struktūros ant sutvirtintų senosios (mūrinės) bažnyčios pamatų, panaudojant gerai išlikusius rytinės dalies elementus. Manoma, kad vienas jos statybos vadovų – M. Enkingeris, kuris, veikiausiai, vadovavo ir Vilniaus miesto gynybinės sienos statybai. Prie senosios presbiterijos prijungta nauja navų dalis su pietrytiniu bokštu ir dviem vakariniais bokšteliais³⁸. Šiauriniame bažnyčios fasade, ~160 cm storio sienos viršutinėje dalyje yra 19 ~190 cm žingsniu išdėstytų angų. Išorėje angos ~20 cm pločio, ~65–66 cm aukščio. Vidinėje sienos dalyje išmūrytos erdvios nišos su arkos formos sąramomis. Nišų aukštis iki 150 cm, plotis ~80 cm, į sieną jos įgilintos 110–115 cm. Į šaulių taką (?) greta šiaurinėje bažnyčios sienoje esančios šaudymo angų eilės buvo patenkama per bažnyčios kampuose esančiuose bokšteliuose įrengtus laiptus³⁹. Manoma, kad šios angos galėjo būti skirtos pastogei vėdinti⁴⁰, tačiau,

³⁴ Lietuvos TSR istorijos..., p. 476.

³⁵ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 164 paaišk.

³⁶ Firkovičius R. Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. T. 4. Vilnius, 1992. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4485.

³⁷ Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų..., p. 45.

³⁸ Op. cit., p. 48.

³⁹ Skardžiuvienė R., Laucius G. Vilniaus Bernardinų bažnyčios architektūros raida // Architektūros paminklai. T. 1. Vilnius, 1970, p. 65.

⁴⁰ Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų..., p. 48, 86.

autorius nuomone, jos skirtos šaudyti – ginti vienuolyno valdos vidinę dalį. Panašiu principu gynybai tikriausiai buvo pritaikyta ir Vilniaus Pranciškonų bažnyčia. Kai kurių tyrėjų nuomone, Bernardinų bažnyčia turėjo keturis bokštus – vienas iš jų esą yra išlikęs vienuolyno rūmų kampe⁴¹. V. Zahorskis teigė, kad bažnyčia degė ir buvo apgriauta 1794 m. pasipriešinimo Rusijos armijai metu, vėliau į šiaurės rytinį bokštą trenkęs žaibas jį galutinai sunaikino⁴². Po Antrojo pasaulinio karo darytų tyrimų metu ketvirtojo bokšto liekanų aptikti nepavyko. Šaudyti lengvaisiais ginklais tinkamų angų yra ir bažnyčios bokštuose, vėlesnių angų išlikę barokiniame bažnyčios frontone⁴³. Į kuriamo vienuolyno struktūrą buvo įtrauktas ir anksčiau čia stovėjęs pastatas toje vietoje, kur vėliau įrengta zakristija. Jis stačiakampio plano (~10,5×11,8 m), vienuolyno korpuso tūryje išlikęs iki pirmo aukšto viršaus. Rūsų tikriausiai buvo su mediniu perdengimu, skliautas, dabar dengiantis rūšį, – vėlesnis. Šiaurės vakariniame kampe išliko šio etapo rūšio durų anga. Pastatas savo parametrais primena bokštinį namą. R. Valeckas iškėlė hipotezę, kad pastate vienuoliai laikė iš fundatorių gautus pinigus⁴⁴. Šis pastatas veikiausiai pastatytas sausoje vietoje greta užpelkėjusio Vilnios slėnio. Tyrimais nustatyta, kad bažnyčios ir vienuolyno ofisinio pastato pastatyti ant drėgno grunto – šlyno. Ber-

nardinų vienuolynas ir jo aplinka bent jau nuo XVI a. buvo stipriai įtvirtinti, bernardinų posesija vadinta „bernardinų pilimi“⁴⁵. Vienuolynas buvo pavaldus pilininkui⁴⁵, pilies jurisdikcoje. Vienuolynas XVI a. pr. buvo juosiamas Vilniaus miesto gynybinės sienos trasos⁴⁶, tačiau nėra aiškus gynybinės sienos ir vienuolyno įtvirtinimų santykis. Būta sienos dalies su bokštais, juosios vienuolyno teritoriją iš šiaurės ir rytų. XVI a. pab.–XVII a. pr. ši miesto gynybinės sienos dalis dėl prastos būklės ar vienuolyno teritorijos gynybos koncepcijos pokyčių nugriauta ir rekonstruota. Ant dab. Bernardinų–Malūnų g. trasos XVI a. pastatytas miesto sienos Bernardinų vartų pastatas. Aplink šią XVI–XVIII a. Vilniaus gynybai svarbią vietą būta arba iki šiol išlikę ir daugiau gynybai pritaikytų statinių. Prof. M. Morelovskio nuomone, bokštas yra buvęs Bernardinų ofisinio (dab. Maironio g. 10) šiaurinėje dalyje⁴⁷. Ofisinio pastato statytas XVII a. antroje pusėje, jame tuo metu buvo vienintelis įvažiavimas į vienuolyną iš miesto⁴⁸. Tyrimais nustatyta, kad šiaurinėje ofisinio dalyje išlikę gotikinio pastato liekanų. Tikėtina, kad to paties pastato mūro liekanų aptikta ir greta šiaurės vakarinio pastato kampo. Pastatas nuo miesto gynybinės sienos trasos nutolęs ~8 m, jo mūrai apardyti statant oficiną⁴⁹. Dar vieno statinio vakarinio kampo frag-

⁴¹ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 6 paaišk.

⁴² *Skardžiuvienė R., Laucius G.* Vilniaus Bernardinų..., p. 58.

⁴³ *Frontonas* – trikampė ar pusapvalė viršutinė pastato fasado (durų, lango) dalis.

⁴⁴ *Valeckas R.* Buv. Bernardinų vienuolyno (XVI–XIX a. archit. paminklo) archit. tyrimai. Vilnius, Maironio 6. Architektūriniai tyrimai (neiškelus naudotojų). T. 1. Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6384, p. 15.

⁴⁵ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 6 paaišk.

⁴⁶ *Girlevičius L.* Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha (mokslinių straipsnių rinkinys). Vilnius, 2007, p. 186–188.

⁴⁷ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 174 paaišk.

⁴⁸ *Jankevičienė A.* Vilniaus Bernardinų..., p. 66.

⁴⁹ *Žukovskis R.* Archeologiniai tyrimai Maironio g. 10, Vilniuje, 2004 metais. Ataskaita. Vilnius, 2005. LIIR, f. 1, b. 4441, p. 10–11, 17–18.

mentas aptiktas į rytus nuo spėjamo miesto gynybinės sienos bokšto⁵⁰ liekanų. Pamatas, kaip ir greta buvęs keturkampio plano bokštas, orientuotas pietryčių–šiaurės vakarų kryptimi. Rieduliai ir įvairios plytos (gotikinės ir barokinės primenančios su braukomis) jame rištos moliu⁵¹. Kam priklausė šie pamatai, nėra aišku. Galbūt tai yra ketvirtame miesto gynybinės sienos etape⁵² pastatyto medinio gynybinio bokšto liekanos, nors neatmestina hipotezė, kad čia aptiktos ankstyvojo Karališkojo malūno pastato liekanos. M. Morelovskio nuomone, gynybai buvo pritaikyta pietvakarinė buv. Bernardinų vienuolyno teritorijos dalis greta dab. Bernardinų g. Greta vienuolyno gynybinės sienos, prie pastato Bernardinų g. 10 pietrytinio kampo būta bokšto⁵³. Šio aštuoniakampio (?) bokšto liekanų aptikta architektūrinių tyrimų metu, mūras renesansinis ir (ar) barokinis⁵⁴. Barokinio mūro liekanų priešais dab. pastato Bernardinų g. 10 pietrytinį kampą aptinkama žemės kasimo darbų metu. M. Morelovskio manymu, gynybai buvo pritaikytas ir bokštas apytikrėje vėlesnės Kristaus laiptų koplyčios vietoje⁵⁵. Netoliese XVII a. pr. pastatyta gynybai pritaikyta Šv. Mykolo bažnyčia. Į pietus–pietvakarius nuo Bernardinų bažnyčios esantys mūriniai ir kiti pastatai XVI–XVIII a., M. Morelovskio nuomone, formavo miesto mūšiams pritaikytą „kori-

dorių“ – spąstus priešui, prasiveržusiam pro Bernardinų vartus. Ar būta mūro sienos, juosusios vienuolyno teritoriją iš šiaurės vakarų, nėra tiksliai nustatyta. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane aiškios vienuolyno teritoriją juosiančios ribos iš šios pusės nebematome. 1800 m. vienuolyno teritorijos plane šios vienuolyno ribos konfigūracija veikiau primena bastioninių įtvirtinimų planinę struktūrą. Vakarinę–šiaurės vakarinę vienuolyno teritorijos liniją lokalizuotume nuo spėjamai buvusių bokštų, XVII–XVIII a. įtrauktų į dab. pastatų Bernardinų g. 8 ir 10 struktūrą, iki tikėtina buvusio bokšto apytikrėje dab. pastato B. Radvilaitės g. 7 šiaurės rytinio kampo vietoje. Tokią vienuolyno šiaurės vakarinės dalies ribą pagrįstume archeologinių tyrinėjimų metu fiksuotais faktais. Tai rekonstruojamoje linijoje aptiktos mūrinių pastatų liekanos. Ankstyviausio mūro liekanų aptikta sklype dab. Šiltadaržio g. 6 – gotikinių, vėlesnieji pastatai – XVII a. antrosios pusės–XVIII a.⁵⁶ XVII a. pab.–XVIII a. ir XVIII–XIX a. datuotų pamatų liekanų aptikta tyrimų sklype dab. Šiltadaržio g. 4 metu⁵⁷. Sklype dab. Šiltadaržio g. 6 fiksuoti tikrai buvę gamybiniai⁵⁸ ar tik spėjamai gamybinės paskirties statiniai – autoriaus nuomone, jie buvo už vienuolyno sklypo ribų. Nors ištisinės mūrinės vienuolyno tvoros liekanų neaptikta ar

⁵⁰ Galbūt jį taip pat reikėtų priskirti „bernardinų piliai“.

⁵¹ *Žukovskis R.* Archeologiniai tyrimai Maironio g. 10..., p. 9.

⁵² Pagal Ž. Simanavičiaus miesto gynybinės sienos raidos periodizaciją.

⁵³ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 180 paaišk.

⁵⁴ Architekto R. Valecko žodinė informacija.

⁵⁵ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 179 paaišk.

⁵⁶ *Girlevičius L.* Šiltadaržio g. 6, Vilniuje, 2005 m. atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR, f. 1, b. 4464, p. 7.

⁵⁷ *Steponaitis V.* Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje, Subačiaus g. 10 ir Šiltadaržio g. 4 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau – ATL) 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 224–226; *Butėnas E.* Tyrinėjimai Šiltadaržio g. 4 // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 215–216.

⁵⁸ *Luchtanienė D.* Tyrinėjimai Šiltadaržio g. 6 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 358–359.

neidentifikuota, spėtume, kad jos liekanos – pirmiau minėtas gotikinis mūras. Vėlesnio užstatymo ribos veikiausiai bent iš dalies atkartojo ankstesnes sklypo ribas. Autoriaus nuomone, 1579 m. pradėjus atstatyti vienuolyną ir bažnyčią, šios rekonstrukcijos metu rytinėje, šiaurinėje ir vakarinėje (?) vienuolyno teritorijos dalyse buvo įrengti ankstyvieji bastioniniai įtvirtinimai, kuriuose būta ir mūrinių konstrukcijų. Iš to, kad vienuolynas nukentėjo didžiausių (1655 ir 1794 m.) karinių susirėmimų Vilniuje metu, spręstume, kad jis buvo naudojamas gynybai. Bernardinų bažnyčia bene vienintelė Vilniaus bažnyčia, išlaikiusi ryškius gynybinius elementus. Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje būta ir daugiau inkasteliuotų bernardinų bažnyčių miestų pakraščiuose⁵⁹. Gynybai buvo pritaikytas bernardinų vienuolynas Lvoje, tuometinio miesto pakraštyje⁶⁰. Kol nėra nustatyta spėjamai buvusi miesto gynybinės sienos jungtis su pilių gynybine sistema, galime teigti, kad svarbiausias vaidmuo XVI–XVIII a. rytinės miesto dalies ir pilių teritorijos prieigų gynybai buvo skirtas Bernardinų vienuolynui – „piliai“. Greta stovėjusi Šv. Onos bažnyčia nebuvo pritaikyta gynybai. Atkreiptinas dėmesys į XV a. pab.–XVI a. pr. statytos Bernardinų ir Šv. Onos bažnyčių išilginių ašių neatitikimą – Šv. Onos bažnyčia, palyginti su Bernardinų, ~20° pasukta į šiaurę⁶¹. Manome, kad Šv. Onos bažnyčia, kuri aprašoma Jogailos ir Vytauto įgaliotinių atsakyme dėl sienų nustatymo, minint 1390 m.

įvykius⁶², stovėjo dab. bažnyčios pastato vietoje. Dėl tikslesnio Šv. Onos bažnyčios mūrinio pastato datavimo nėra bendros nuomonės, tikėtina, kad jis pastatytas XV a.⁶³

Dominikonų vienuolynas ir Šv. Dvasios bažnyčia. Nėra aišku, kada dabartinėje vietoje pastatytas pirmas bažnyčios pastatas, koks jis buvo – medinis ar mūrinis? J. Valužytės nuomone, pirmoji nedidelė medinė bažnyčia Šv. Dvasios bažnyčios vietoje pastatyta 1321 m. Pirmoji mūrinė bažnyčia čia galėjusi būti pastatyta po Jogailos krikšto⁶⁴. R. Firkovičius teigė, kad pirmąją bažnyčią dominikonams 1321 m. pastatė Gediminas, tačiau autorius šios bažnyčios nelokalizavo. Remdamasis dominikonų tradicija istorikas teigia, kad mūrinę parapinę bažnyčią pastatė Jogaila, jis esą suteikęs fundaciją klebonijai. 1408 ir 1418 m. Vytautas suteikė bažnyčiai fundaciją ir atleidų privilegiją. Manoma, kad 1408 m. fundacija galėjo būti ne pirminė, bet papildoma arba tiesiog atnaujinamoji⁶⁵. Kad mūrinė Šv. Dvasios bažnyčia šioje vietoje pastatyta 1408 m., remdamosi tyrimų medžiaga, teigia A. Jankevičienė ir A. Samukienė. Nustatyta, kad bažnyčia buvo atitraukta nuo dab. Dominikonų g. ~5 m ir ilguoju, pietiniu, fasadu atgręžta į ją. Pagrindinis fasadas orientuotas į vaka-

⁶² Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos. Vilnius, 2006, p. 55.

⁶³ Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų..., p. 70.

⁶⁴ Valužytė J. Šventosios dvasios (dominikonų) bažnyčia Vilniuje (Dominikonų g. 8). Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 5643, p. 21.

⁶⁵ Firkovičius R. Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Tomas 2. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1990. VAA, f. 1019 ap. 11, b. 4483, p. 36–37.

⁵⁹ Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų..., p. 48.

⁶⁰ Budownictwo wojskowe 1918–1935. Tom I. Warszawa, 1935–1936, fig. 215.

⁶¹ Jankevičienė A. Vilniaus Bernardinų..., p. 43–44.

rus⁶⁶. Ar pirmoji mūrinė Šv. Dvasios bažnyčia buvo pritaikyta gynybai, nėra aišku. Bažnyčios rekonstrukcija vyko 1441 m., iš esmės bažnyčia perstatyta po 1501 m., kai valdovo Aleksandro Jogailaičio valia atiteko dominikonams. Po 1501 m. pastatyta ir pagrindinė vienuolyno dalis, juosusi kluatą⁶⁷, panaudojant anksčiau čia stovėjusius mūrinius pastatus. Vienuolyno teritoriją, kaip ir įtvirtintas valdas greta dab. Šv. Ignoto g., supo gynybinė siena – išliko sienos fragmentų su nišomis. Vienuolyno ribos gerai matomos vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikėtina, kad jau XVI a. vienuolynui priklausė ir siauras, netaisyklinės formos sklypas palei dab. Šv. Ignoto g. trasą iki pat Kęsgailoms, vėliau Benediktinių vienuolynui priklausiusios įtvirtintos valdos dab. Šv. Ignoto g. 5. Atkreiptinas dėmesys į Dominikonų vienuolyno architektūrinių tyrimų metu identifikuoto keturkampio bokšto pavidalo statinį su šaudyti pritaikytomis angomis, esantį pietvakarinėje dab. Šv. Ignoto ir Totorių g. sankirtos dalyje⁶⁸. Šiaurės rytiniame, į dab. Šv. Ignoto g. nukreiptame šio statinio fasade aptiktos dvi šaudymui pritaikomos angos. Jos 37,5–40 cm pločio ir ~55 cm aukščio, platėjančios į pastato vidų. Tyrimais nustatyta, kad angos išmūrytos XVI a. pr.⁶⁹, tikėtina, jog vienuolyno teritoriją nuo dab. Šv. Ignoto g. skyrusios sienos dalimi tapęs

bokštas pastatytas tuo pačiu metu. Sieną atliko ne tik sklypo ribojimo, bet ir gynybinę funkciją. Kitas, spėjamai gynybai pritaikytas bokštas, stovėjęs prie Šv. Dvasios bažnyčios – varpinė. Manoma, kad ji stovėjo ant dab. Dominikonų g. važiuojamosios dalies, prie bažnyčios vakarų fasado kampos. Bokštas esą turėjęs gynybinę paskirtį – jo apatinėje dalyje buvę vartai, kuriais buvo galima varžyti judėjimą dab. Dominikonų g. ir sukliudyti priešui patekti į neužimtą miesto dalį⁷⁰. 1600 m. T. Makovskio panoramoje bokštas apatinėje dalyje vaizduojamas kvadratinio plano, aukščiau – aštuoniakampis. Tikėtina, kad dalis bokšto atvaizde matomų nedidelių angų galėjo būti pritaikytos šaudyti lengvaisiais šaunamaisiais ginklais. Spėjama vartų angą tikriausiai yra vieno iš panoramoje pavaizduotų pastatų kaminas. Bokštas turbūt yra stovėjęs tarp bažnyčios pastato ir gatvės⁷¹. Manoma, kad varpinės bokštas nugriautas tarp 1655 ir 1689 m.⁷² Autoriaus turimais duomenimis, po Antrojo pasaulinio karo šio statinio liekanų nebuvo aptikta, jo datavimas nėra aiškus (XV–XVI a.?). Ar Dominikonų vienuolyne buvę gynybinio pobūdžio statiniai buvo tiesiogiai panaudoti gynybai, nėra žinoma. 1610 ir 1655 m. vienuolynas ir bažnyčia degė, 1679–1688 m. bažnyčia rekonstruota⁷³.

Dominikonų vienuolynas ir Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčia. Vieta, kur XVII–XVIII a. pastatyta bažnyčia, nuo

⁶⁶ Jankevičienė A., Samukienė A. Gotikos reliktai Vilniaus Dominikonų architektūros ansamblyje // Vilniaus dailės akademijos darbai. Nr. 26. Vilnius, 2002, p. 91.

⁶⁷ Kluatras – vidinis vienuolyno kiemas su galerija.

⁶⁸ Jankevičienė A., Samukienė A. Gotikos reliktai..., p. 96.

⁶⁹ Jarmalavičienė R. Buv. Dominikonų vienuolyno Vilniuje, Garello g. 6, Giedrio g. 11 architektūriniai tyrimai. II a. zondavimai ir mūro kortelės. Tomas IV. Vilnius, 1985. VAA, f. 2, b. 488–62, p. 60.

⁷⁰ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 103 paaišk.

⁷¹ Jankevičienė A., Samukienė A. Gotikos reliktai..., p. 92.

⁷² Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 103 paaišk.

⁷³ Lietuvos TSR istorijos..., p. 140, 148.

seno buvo svarbi strateginiu požiūriu. Tikėtina, kad ji buvo įtvirtinta jau XIV a. pab. Manoma, kad medinė bažnyčia šioje vietoje pastatyta 1624 m., 1655 m. ji sudėgė. 1684 m. pastatyta nedidelė medinė bažnyčia, o 1690 m. pradėta statyti dabartinė mūrinė bažnyčia⁷⁴. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pavaizduotas bažnyčios pastatas masyvia apside orientuotas tikėtina prieš puolimo kryptimi – į kelių sankirtą, buvusią į vakarus nuo šios bažnyčios. Galbūt tai atspindi ir ankstesnio medinio (?) bažnyčios pastato orientavimą. Nuo bažnyčios pastato į šiaurę esančio buv. vienuolyno korpuso (klebonijos) rūsyje surasta XVII a. pr. (?) mūro. Trys renesansinės sienos eina per visą rūsio ilgį iki bažnyčios pastato. Išlikęs koridorius, iš kurio galima patekti į sandėlių (?) zoną. Manoma, kad rūsio perdanga buvo medinė. Išliko renesansinė arkinė anga rytinėje sienoje – greičiausiai įėjimas į rūšį⁷⁵. Šio pastato pirminė paskirtis nėra aiški. Bažnyčia pažymėta 1648 m. F. Getkanto sudarytame Vilniaus vakarinės dalies plane. Tikėtina, kad projektuojant bastioninius įtvirtinimus bažnyčia buvo numatyta kaip vienas orientyrų, iki kurios turi tęstis suprojektuota vakarinė bastioninių įtvirtinimų atšaka, o gal tokie įtvirtinimai ir įrengti. Panašių į bastioninius įtvirtinimus įrenginių liekanų aptikta prie dab. A. Goštauto g. 1960 m.⁷⁶, tačiau tai gali būti XIV a. pab.–XV a. pr. įtvir-

tinimų liekanos. M. Morelovskis, rėmęs E. Lopacinskiu, teigė, kad prie bažnyčios buvo XVIII a. pab. nugriautas bokštas⁷⁷. Koks buvo tas bokštas – tyrimais nenustatyta. Masyvus kryžiaus pavidalo statinys netoliese matomas vad. Fiurstenhofo plane. Jis pavaizduotas šiaurės rytiniame dab. Lukiškių a. kampe. XIX a. planuose, fonuotraukose šioje vietoje taip pat matome kažkokių sudėtingo plano pastatų – tikėtina, kad juos statant buvo pasinaudota anksčiau buvusio pastato pamatais. Neaiškus šio statinio ir vėlesnių (?) bažnyčios bei vienuolyno pastatų santykis. Žinoma, kad bažnyčia buvo apgriauta per T. Kosciuškos vadovaujamą 1794 m. sukilimą⁷⁸. Vykstant ginkluotiems susirėmimas tarp miesto gynėjų ir Rusijos okupacinės kariuomenės minimas bokštas tikriausiai buvo stipriai apgriautas, o vėliau visiškai sunaikintas.

Jėzuitų vienuolynas ir Šv. Rapolo bažnyčia. Vienuolynas įkurtas XVII a. pab.–XVIII a. pirmojoje pusėje⁷⁹. Atkreiptinas dėmesys į bažnyčios ir vienuolyno pastatų padėtį bendroje to meto Vilniaus planinėje struktūroje. Jie pastatyti aukštumoje, greta strategiškai svarbių kelių sankirtos, dab. Žaliojo tilto prieigose. Netoliese, į rytus nuo vienuolyno, buvo spėjamai gynybinę reikšmę turėjusi kalvelė dab. Kalvarijų g. pradžioje, XVII–XVIII a. – redutas, į vakarus nuo vienuolyno – XVIII a. pr. Švedijos armijos bastioniniai įtvirtinimai.

⁷⁴ Lietuvos TSR istorijos..., p. 330.

⁷⁵ Širvinskienė D. Šv. Jokūbo-Pilypo bažnyčios vienuolynas Vilniuje, Vasario 16 gt. Nr. 10. Vienuolyno (klebonijos) architektūriniai tyrimai (I-ma cilė). Vilnius, 1992. VAA, f. 2, b. 276–48, p. 2–4.

⁷⁶ Lasavickas S., Legaitė R. Šiluminės trasos Vilniuje, Pionierių gtv., architektūrinių-archeologinių tyrimų aprašymas. Vilnius, 1960. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 36, p. 12.

⁷⁷ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 18 paaišk.

⁷⁸ Lietuvos TSR istorijos..., p. 330.

⁷⁹ Firkovičius R. Kulto pastatai..., Vilnius, 1991. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4765, p. 58–59.

Jėzuitų naujokynas ir Šv. Ignoto bažnyčia. Ansamblis pradėtas statyti XVII a. pr.⁸⁰ Formuojant naujokyną į jo teritoriją pateko ir įtvirtinta valda (kelios valdos?) dab. Šv. Ignoto g. 6 / Totorių g. 25. Vienuolyno teritorijoje, šiaurės vakarinėje jo dalyje, atsidūrė bokštinis namas (ar jo liekanos) dab. Šv. Ignoto g. 4/3⁸¹, tyrimų metu greta Šv. Ignoto bažnyčios aptiktas gynybinis griovys⁸². Naujokyno teritorijos šiaurinė dalis pradiniam vienuolyno gyvavimo etape šliejosi prie Vilniaus miesto gynybinės sienos ir Totorių vartų statinio. XVII a. viduryje, nugriovus gynybinės sienos atkarpą, pastatytas šiaurės vakarinis naujokyno korpusas. Dalis pastato buvo su erdviomis, skliautais dengtomis pirmojo aukšto patalpomis⁸³. Tikėtina, kad šiaurės vakarinė šio pastato siena buvo pritaikyta gynybai. Pirminės langų angos buvo gana aukštai nuo išorinio žemės paviršiaus, pirminiai langeliai maži, mažesni už dabar atkurtuosius⁸⁴. Išorinė siena dabartinio žemės paviršiaus lygyje ~1,65 m, pamatinėje dalyje ~2 m storio. Apatinėje dalyje siena išmūryta iš gotikinio formato plytų ir stambių riedulių⁸⁵. Dab. pastato Benediktinių g. 3 / Totorių g. 25, šiaurės vakarinė siena atliko šios miesto dalies gynybinės sienos

funkciją. Naujokyno teritorijos šiaurės vakarinė dalis XVII a. buvo apjuosta tvora ir nuo dab. Šv. Ignoto g. pusės. Archeologinių tyrimų metu aptikta šios sienos fragmentų. Manoma, kad siena yra turėjusi gynybinę paskirtį⁸⁶. Šv. Ignoto bažnyčia pastatyta 1622–1647 m. Rytinėje dalyje, abipus presbiterijos pastatas turėjo du stačiakampio plano bokštus⁸⁷, kurie nugriauti XIX a. Nėra aišku, ar bokštų angos buvo pritaikytos šaudyti lengvaisiais šaunamaisiais ginklais. Angų nematyti 1785 m. datuojamame bažnyčios bokštelio atvaizde⁸⁸. 1842 m. datuojamame bažnyčios atvaizde trijų tarpinių bokšteliuose gausu angų, tačiau dauguma jų nepanašios į tinkamas gynybai, yra gana didelės. Bokštelių viršutinėje dalyje išmūrytas dantytas parapetas⁸⁹. XVII–XVIII a. gynybinės sienos šaudymo angų formą primenančias sudvejintas angas matome Šv. Ignoto bažnyčios pastato šiaurės rytiniame fasade, pastogės zonoje. Tikėtina, kad tiek šios, tiek, galbūt, dalis bokšteliuose buvusių angų galėjo būti pritaikytos gynybinėms reikmėms. Tai teigiama ir atsižvelgiant į bažnyčios pastato padėtį – jis pastatytas aukštumoje, šiaurės rytiniu fasadu orientuotas į miesto gynybinės sienos Totorių vartų vietą. Bokšteliai neišliko, todėl šie teiginiai yra hipotetinio pobūdžio. XVII a. pab. prie gynybinės sienos ir Totorių vartų statyti vienuolyno pastatai. 1736–1737 m. vartai remontuoti jėzuitų lėšomis. 1737 m. jėzuitai gavo oficialų magistrato ir karaliaus Augusto III

⁸⁰ Lietuvos TSR istorijos..., p. 173–175; *Gasparavičienė S.* Pastatų Vilniuje, Totorių g. 25 ir Benediktinių g. 1, 3 istorinė apžvalga. Vilnius, 1993. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 7157, p. 6.

⁸¹ *Tomoi F.* Civilinė-gynybinė architektūra Vilniuje XIV–XV a. Magistro darbas. Vilnius, 2006. Saugomas Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Archeologijos katedroje, p. 21–22.

⁸² 2007 m. archeologinių tyrimų duomenys.

⁸³ *Purlys E.* Totorių Street 25/3 Vilnius: History and Architecture. Vilnius, 2005, p. 8–9.

⁸⁴ Architekto E. Purlio žodinė informacija.

⁸⁵ *Tebelskis P.* „Bočių“ restorano Vilniuje, Giedrio g. 4/3 1980 m. vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1980. LIIR, f. 1, b. 836, p. 12, 24, 36.

⁸⁶ *Kavaliauskas A.* Archeologijos tyrimų, atliktų 1999 m. Vilniuje, Šv. Ignoto g. 3/4 ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR, f. 1, b. 3374, p. 16–17.

⁸⁷ Lietuvos TSR istorijos..., p. 173.

⁸⁸ *Drėma V.* Dingęs Vilnius..., p. 144, pav. 183.

⁸⁹ *Purlys E.* Totorių Street 25/3..., p. 10.

leidimą ir prie vartų bei miesto sienos pastatė gamybinės ir ūkinės paskirties fligelius. Totorių vartai ir kiti pastatai pamažu tapo šių korpusų dalimi. 1773 m. inventoriuje aprašomas bokštas „pašvęstųjų butas“ („izba weiharska“, žarg. lenk.; „weiher“ – sen. vok. k. – „pašvęstasis, pašventinimas“), pagal 1802 m. Totorių vartų inventorinį aprašymą laikytinas sudedamąja šių vartų dalimi⁹⁰.

Jėzuitų vienuolynas (profesų namai) ir Šv. Kazimiero bažnyčia. Jėzuitų profesų namai buvo pats svarbiausias jėzuitų provincijos struktūrinis vienetas – juose gyveno jėzuitų provincijolas. Lietuvos jėzuitų provincija įkurta 1608 m. Manoma, kad laikina jėzuitų buveinė šioje vietoje buvo įkurta XVI a. pab.⁹¹ Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matome perimetriškai suformuotą vienuolyno pastatų ansamblį, kurio rytinėje dalyje yra du uždari kiemai. Vienuolyno pastatai statyti XVII a. pr., tikriausiai panaudojant anksčiau čia stovėjusių pastatų liekanas – M. Morelovskis nurodo buvus gotikinio pastato liekanas vienuolyno šiaurės rytiniame korpuse⁹². Apytikrėje šio korpuso vietoje buvo ankstesnės gatvės trasa. Jos liekanų aptikta archeologinių tyrimų metu⁹³. Nustatyta, kad didžiąjame vienuolyno kieme iki pastatant vienuolyną būta gamybinės zonos – aptikta metalo lydimo

krosnis⁹⁴. XVII a. pr. pastatyti vienuolyno pastatai jungėsi su Šv. Kazimiero bažnyčia. Vienas pastatų buvo vienaukštis, 3,6 m pločio su trijų aukštų bokštu. Jame buvo pagrindinis įėjimas. Buv. vienuolyno kolegiume (vienuolyno korpusas rytinėje dalyje) yra restauruoti kampiniai erkeriai⁹⁵. Plačiau nenagrinėdami vienuolyno raidos, manytume, kad šie požymiai (bokštas, erkeriai – tikriausiai su šaudyti pritaikytomis angomis) sąlyginai leidžia įtraukti vienuolyną į pritaiktų gynybai objektų sąrašą. Atkreiptinas dėmesys ir į vienuolyno kaimynystę su XV a. bokštiniu namu⁹⁶, vėliau įtvirtintomis valdomis dab. Augustijonų g. 6 ir Rotušė.

Karmelitų vienuolynas ir Šv. Jurgio bažnyčia. Kalva, kurioje pastatytas vienuolynas, nuo seno buvo svarbi Vilniaus gynybai – į vakarus nuo vad. Šv. Jurgio kalvos buvo lygi, menkai užstatyta vietovė (Lukiškės), į rytus – pilių teritorija, Radvilų valdos ir miesto dalis. Bažnyčia ir vienuolynas funduoti 1506 m. Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Mikalojaus Radvilos (Senojo), taip buvo įamžinta LDK kariuomenės pergalė 1506 m. rugpjūčio 5 d. mūšyje su totoriais prie Klecko⁹⁷. Manoma, kad bažnyčia iš pat pradžių buvo mūrinė. Po 1749 m. gaisro liko tik jos sienos⁹⁸. Kad gotikinė bažnyčia būtų pritaikyta gynybai, duomenų neturime, tačiau tyrimų

⁹⁰ Gasparavičienė S. Pastatų Vilniuje, Totorių g. 25..., p. 15, 19–20.

⁹¹ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 220 paaišk.

⁹² Op. cit., Nr. 221 paaišk.

⁹³ Daminaitis V. Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Šv. Mikalojaus / Augustijonų gatvėse bei žvalgomieji tyrinėjimai Daukanto a. Nr. 1 // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 180.

⁹⁴ Daminaitis V. 1996 metų tyrinėjimai Jėzuitų vienuolyne, Vilniuje // ATL 1996 ir 1997 m. Vilnius, 1998, p. 344.

⁹⁵ Erkeris – išsikišusi pusapvalė ar kampuota pastato sienos dalis su langais; kai kada būna per kelis aukštus; dengtas balkonas.

⁹⁶ Tomoi F. Civilinė-gyvinė architektūra..., p. 9–16.

⁹⁷ Firkovičius R. Kulto pastatai... Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4483, p. 59.

⁹⁸ Op. cit., p. 64.

duomenys rodo, kad kalva XVI a. buvo įtvirtinta. Atkreiptinas dėmesys į vienuolyno teritorijoje esantį (varpinės bei vartų) ir į vakarus nuo jos buvusį bokštus, atraminę sieną šiaurės rytinėje–šiaurinėje kalvos dalyje. Istoriniuose šaltiniuose (1796 m. inventoriuje) minima, kad Šv. Jurgio kalvoje, prie vienuolyno vartų yra „pradėtas ir išvestas“ dviejų aukštų bokštas⁹⁹. Galbūt tai tas pats bokštas (apatinėje dalyje keturkampio plano, aukščiau aštuoniakampis), kurio liekanų dar buvo išlikę buv. Ožėškienės (dab. Vinco Kudirkos) a. valdoje Nr. 7 iki 1937 m.¹⁰⁰ Manytume, kad šis bokštas 1600 m. datuojamoje T. Makovskio graviūroje vaizduojamas priešais Šv. Jurgio bažnyčios pastatą. Čia matomas neaiškus statinio be angų kontūras. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane artimo kvadrato plano statinys vaizduojamas vakarinėje vienuolyno teritorijos dalyje. Galbūt bokšte būta įėjimo angos – bokštas su įėjimu minimas 1600 m. ir 1840 m. istoriniuose šaltiniuose¹⁰¹. Įėjimą turi ir iki šiol išlikęs varpinės pastatas. Atkreiptinas dėmesys į Šv. Jurgio bažnyčios varpinės-vartų orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu ir šio statinio padėtį buvusios kalvos pašlaitėje. Varpinės planas artimas kvadrato, ~8 × 9 m dydžio. Nuoseklūs ansamblio tyrimai nebuvo atliekami. Duomenų apie varpinės-vartų statinį galima rasti techninėje dokumentacijoje¹⁰². Laiptinė įrengta

vidinėje bokšto dalyje, o ne sienose kaip gynybai pritaikytų statinių. Vidinė bokšto erdvė ~5 × 6 m dydžio, sienos ~1,5 m storio. Didelės, arkinėmis sąramomis perdengtos langų nišos veikiausiai įrengtos vėlesnių statinio rekonstrukcijų metu. Geologiniais tyrimais nustatyta, kad vienuolyno rytinio korpuso pamatai įgilinti nevienodai¹⁰³ – jie veikiausiai statyti ne vienu metu. M. Morelovskio nuomone, bokštai, taip pat ir mūras, remiantis kalvos šlaitą iš šiaurės–šiaurės rytų, galėjo atlikti gynybinės sienos funkciją, taigi kalva buvo lyg įtvirtintas fortas, išsikišęs priešais miesto gynybinę sieną Neries link¹⁰⁴. Dab. sienos mūras apmūrytas vėlesniu, pažiūrėti XIX a. datuotinių plytų „apvalkalu“. Tikėtina, kad gynybai patogioje vietoje įkurtas vienuolynas gynybine prasme išliko svarbus iki Maskvos karo. Beje, įdomus sutapimas (?), kad greta Rūdninkų vartų įkurto Karmelitų vienuolyno pradininkai buvo Šv. Jurgio kalvoje buvusio Karmelitų vienuolyno vienuoliai¹⁰⁵.

Karmelitų vienuolynas ir Visų Šventųjų bažnyčia. Vienuolynas įkurtas po 1610 m. Vilniaus gaisro, pradėtas kurti 1619 m.¹⁰⁶ Tikėtina, kad viena vienuolyno įkūrimo šioje vietoje priežasčių – sustiprinti miesto gynybinės sienos apsaugą iš vidaus¹⁰⁷. Vienuolynui būdinga tai, kad jis

⁹⁹ Firkovičius R. Kulto pastatai... Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4483, p. 64, 66.

¹⁰⁰ Kieniewicz K. Gdzie się podziela baszta? // Słowo. 9 lutego Nr. 39. Wilno, 1938, s. 5.

¹⁰¹ Baliulis A. Rūmai Vilniuje, Rašytojų g. Nr. 6 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą. Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 250, p. 148.

¹⁰² Kunigėlis A., Vaskačevičius A. Buvusi Jurgio bažnyčios varpinė. Techninis darbo projektas. Architektūrinė statybinė dalis. Vilnius, 1975. VAA, f. 2, b. 195–11.

¹⁰³ Naikelis A., Viršuta L. Knygų rūmai Vilniuje, Rašytojų g.-vė Nr. 4. Inžineriniai geologiniai tyrimai. Vilnius, 1973. VAA, f. 2, b. 195–9, p. 2.

¹⁰⁴ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 259 paaišk.

¹⁰⁵ Firkovičius R. Kulto pastatai..., Vilnius, 1991. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4765, p. 7.

¹⁰⁶ Op. cit.

¹⁰⁷ Gasparavičienė S. Vilniaus senamiesčio 53-iojo kvartalo Lazdynų Pelėdos gatvė Nr. 3, 5, 7, 9, Pylimo 50, 52, 54 istorinių tyrimų ataskaita. I dalis. Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4742, p. 4.

buvo formuojamas iš anksčiau šioje vietoje stovėjusių pastatų, vėlesniais vienuolyno gyvavimo etapais mūriniai pastatai buvo plečiami. Vienuolyno mūrinių statinių ansamblis galėjo būti panaudotas gynybai net ir neturėdamas gynybiniais statiniams būtinų atributų – gynybinių sienų, šaudymo angų ir kt.

Pranciškonų vienuolynas ir Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia. Manoma, kad senamiesčio vakarinėje dalyje esantis Pranciškonų vienuolynas jau ankstyvajame egzistavimo etape buvo pritaikytas gynybai¹⁰⁸. Istoriko R. Firkovičiaus nuomone, dab. Švč. Mergelės Marijos bažnyčia ir Pranciškonų vienuolynas buvo įsteigti krikščionybės Lietuvoje įvedimo metu (greičiausiai 1386–1387 m.) Jogailos ir Vytauto, o Hanulo fundacija buvo suteikta Šv. Mikalojaus bažnyčiai, prijungus ją (ne anksčiau kaip 1388 m.) su visu turtu prie steigiamo Pranciškonų vienuolyno¹⁰⁹. Pranciškonų vienuolynas ir bažnyčia keletą kartų iš pagrindų rekonstruoti. Didžiausi rekonstrukcijos darbai susiję su vienuolyną 1533, 1610, 1737 ir 1748 m. nusiaubusių gaisrų¹¹⁰ bei Maskvos karo metu įvykusių sugriovimų¹¹¹ padarinių likvidavimu. Bažnyčios pastato raida atskleista architektūrinių¹¹² ir archeologinių

architektūrinių tyrinėjimų¹¹³ metu. D. Kazlauskienės manymu, didelė gotikinė bažnyčia pastatyta XIV a., V. Drėmos nuomone, ji baigta statyti 1421 m.¹¹⁴ Nustatyta, kad į bažnyčios pastato struktūrą įėjo XIV a. datuotinas mūrinis statinys. Jo liekanų aptikta šiaurinėje dab. bažnyčios pastato šiaurinėje dalyje, tarp Šv. Ivono ir Šv. Lauryno koplyčių. Statinys artimo kvadrato plano, ~8 × 8 m dydžio, iš išorės jis buvo tinkuotas. Geriau išlikusioje šio statinio šiaurinėje dalyje aptikti vakarinėje ir rytinėje sienose buvę langeliai. Langų angos laiptuoto skerspjuvio su pusiau apskritomis arkinėmis sąramomis¹¹⁵. Angos vidinėje statinio dalyje ~1 m pločio ir iki 1,6 m aukščio. Nuo pastato grindų paviršiaus lygio vakarinė buvusi ~6,3 m, o rytinė ~4,5 m aukštyje. Žemiau statinio statybos lygio aptikta pagal įkapes XIV a. paskutiniu ketvirčiu datuotų kapų, kai kurie kapai apardyti statybos metu. Ankstyvojo statinio paskirtis tyrimų metu nebuvo visiškai išsiaiškinta, spėta, kad čia būta koplyčios ar 1387 m. Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimų „pranciškonų namų“¹¹⁶. Pastatas galėjo būti pritaikytas gynybai. Tyrimais nustatyta, kad pirmoji gotikinė bažnyčia buvo gerokai trumpesnė negu dabartinė, artimo kvadrato plano. Nerasta šios baž-

¹⁰⁸ Markevičienė J. Pamiřta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje // Menotyra. Nr. 3 (28). Vilnius, 2002, p. 38.

¹⁰⁹ Firkovičius R. Kulto pastatai... Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4483, p. 8.

¹¹⁰ Op. cit., p. 5–33.

¹¹¹ Makovska K. Vilniaus pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno 1670–1675 m. rekonstrukcija // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 149–156.

¹¹² Architektės D. Kazlauskienės architektūriniai tyrimai – tyrimų ataskaitos saugomos UAB Projektavimo ir restauravimo instituto archyve (PRI, f. 5, b. 7076; f. 5, b. 7077; f. 5, b. 7078; f. 2, b. 205–179; f. 2, b. 205–181).

¹¹³ Sarcevičius S., Vaicekauskas A. Tyrinėjimai Vilniuje, Pranciškonų Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios viduje ir šventoriuje // ATL 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 352–355; Vaicekauskas A. 1997 m. archeologijos tyrinėjimų Vilniuje, Trakų gt. 9, Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų pranciškonų bažnyčios viduje (plotai Nr. I ir Nr. III) mokslinė ataskaita. Vilnius, 2000. Ataskaita saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

¹¹⁴ Drėma V. Dingęs Vilnius..., p. 256.

¹¹⁵ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo..., p. 9.

¹¹⁶ Vaicekauskas A. 1997 m. archeologijos tyrinėjimų..., p. 47–50, 73.

nyčios pirminės apsidės liekanų, todėl manoma, kad apsidė galėjo būti gana trumpa, o ilga iki dab. Pranciškonų g. besitęsianti apsidė išmūryta antrajame pastato raidos etape. Pirmasis bažnyčios pastatas turėjo ir gynybiniam statiniui būdingų bruožų. Ties dab. bažnyčios pastato šiaurės vakariniu kampu esantis pirmojo statybos etapo bokštelis yra su vidiniais laipteliais į pastogę. Į iki 4 m skersmens bokštelį patenkama iš šiaurinės navos, o užlipus į jį iki viršaus, į šiaurinę pastogę patenkama per vakarinėje, ~1,5 m storio, bažnyčios pastato sienoje įrengtą koridoriuką-laiptinę. Laiptelių patekti iš šiaurinės į pietinę pastogę būta vakarinio fasado sienoje. Sraigtiniai laiptai įrengti šiaurinėje bažnyčios sienoje, per juos vėliau buvo patenkama į antrajame statybos etape statytos Šv. Lauryno koplyčios pastogę. Manoma, kad bokštelio būta ir prie bažnyčios pietrytinio kampo – spėjamo bokštelio kontūrą matome M. Morelovskio rekonstrukciniame plane, manoma, kad durų anga į bokštelį (ar rūsi) aptikta Šv. Onos koplyčioje. Toks mūro apsaugotų laiptinių, koridoriukų įrengimo būdas artimas viduramžiškų pilių vidinio susisiekimo organizavimui. Šie faktai leidžia kelti hipotezę, kad pirmame bažnyčios pastato raidos etape pastogėje būta šaudyti lengvaisiais ginklais pritaikytų angų, tačiau jų liekanų neaptikta ar jos neidentifikuotos. Pastogėje, pietiniame bažnyčios fasade yra užmūrytos antrojo statybos etapo langų angos. Galbūt jos buvo pritaikytos šaudyti? Jei čia būta šaudymo angų, bendras Pranciškonų bažnyčios erdvinis vidinio susisiekimo modelis būtų labai panašus į vėlesnės Bernardinų bažnyčios. Koks buvo XIV a. statyto vienuolyno planas, tiksliai nėra žinoma. Dabarti-

niame¹¹⁷ didžiajame vienuolyno kieme tirtame plote aptiktos dvi šiaurės–pietų kryptimi orientuotos mūro sienų liekanos¹¹⁸. Viena jų aptikta vidurinėje tirtu ploto dalyje, 1,8 m gylyje nuo žemės paviršiaus, ~1 m pločio. Sieną mūryta iš įvairaus dydžio riedulių, jie krauti eilėmis, buvo išlikusios dvi eilės. Tarp riedulių įterpta $15 \div 16 \times 7,8 \div 8,6$, $15,5 \times 8,2$ cm dydžio rausvų plytelių. Skiedinys, kuriuo rištas mūras, baltos spalvos su smėlio priemaiša. Pamatai įgilinti į žemę. Kita siena aptikta rytinėje tirtu ploto dalyje. Fragmentas iki 2,3 m pločio, turi „ataugas“ vakarinėje (čia tikriausiai būta kontraforso) ir rytinėje dalyse. Ankstyviausias pilkos žemės sluoksnis, esantis virš smėlio žemio, aptiktas rytiniame ir vakariniame perkaso galuose, tačiau radinių jame nerasta, jo datavimas neaiškus. Virš ankstyviausiojo sluoksnio fiksuotas supilto smėlio sluoksnis, o vakarinėje tirtu ploto dalyje – molio sluoksnis su plytų nuolaužomis. Konstatuota, kad šie sluoksniai galėjo susidaryti netoliese vykdytų statybų metu. Vakarinėje perkaso dalyje tirtoje ūkinėje duobėje aptikti keramikos radiniai datuoti XIV a. ir XV a. pirmąja puse. Nustatyta, kad ūkinė duobė yra vėlyvesnė negu spėjamas statybos sluoksnis – mūro sienos datuotinos XIV a. Atliekant tyrimus buvusiam Pranciškonų vienuolyno refektoriuje¹¹⁹ (dab. Kėdainių g. 8) šurfe buvo iš vidaus (patalpos) atkasta vakarinė šios vienuolyno dalies siena. Ji įgilinta į smėlio žemę, apatinė

¹¹⁷ Tyrimais nustatyta, kad dab. kiemas suformuotas rekonstrukcijos, vykusios 1773–1780 m., metu.

¹¹⁸ *Vaitkevičius G.* Buv. Pranciškonų vienuolyno teritorijos Vilniuje, archeologinių tyrimų ataskaita (1985–1987). Vilnius, 1987. LIIR, f. 1, byla 1420, p. 8–22.

¹¹⁹ *Refektorius* – vienuolyno valgomas.

(pamatinė) jos dalis mūryta iš stambių riedulių, aukščiau buvusi – iš gotikinių proporcijų plytų, mūrą rišant riebiu kalkių skiediniu. Rytinėje patalpos dalyje iki 2,5 m gylio kasto šurfo pietinėje dalyje, apie 1,5 m gylyje, aptiktos beveik statmenos (orientuotos vakarų–rytų kryptimi) palei Kėdainių g. einančiai sienai mūrinės sienos liekanos. Sienos dalis mūryta iš stambių riedulių, rištų tvirtu baltos spalvos kalkių skiediniu, ji igilinta iki smėlio lygio. Plytų mūre neaptikta, sienos pločio nustatyti nepavyko. Sienos santykis su vakarine refektoriaus siena nėra aiškus – panašu, kad siena buvo išmūryta vienu metu su palei dab. Kėdainių g. einančios sienos apatine dalimi. Aptiktosios sienos liekanos hipotetiškai susietos su vienu pirmųjų vienuolyno egzistavimo etapų – XIV a. pab. ar XV a. pr.¹²⁰ Kultūrinis sluoksnis šioje patalpoje kastuose šurfluose supiltinis, suardytas, informatyvių radinių jame aptikti nepavyko. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad buv. refektoriuje aptikta siena yra beveik statmena kluatre aptiktoms sienoms. Sąlyginai nedidelis atstumas tarp aptiktų artefaktų, panaši mūrijimo technika leidžia spėti, kad šios sienos galėjo sudaryti vieną visumą – būti ankstyvojo vienuolyno pastato sudedamosios dalys. Tačiau ar tokio statinio būta ir koks buvo sienos palei dab. Kėdainių g. santykis su vienuolyno pastatais, kol kas nenustatyta. Gali būti, kad ankstyvasis (bent jau XV a. pr.) vienuolyno konventas buvo beveik tai-

syklingo stačiakampio plano – t. y. tokio, kokį matome vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Šiame plane pietinės sienos vidurinėje dalyje pavaizduotas stačiakampio formos kyšulys – tikriausiai gynybinio bokšto liekanos. Bažnyčios pastatas buvo dviem mūrinėmis galerijomis sujungtas su į pietus nuo jo buvusiais vienuolyno pastatais, tačiau nėra visiškai aišku, kada tai padaryta. Neaišku, kaip XIV–XV a. buvo įtvirtintas vienuolynas iš dab. Pranciškonų g. pusės – gotikinio rytinio korpuso liekanose gana žemai nuo buvusio žemės paviršiaus aptikta gana plačių langų angų liekanų¹²¹ – tikėtina, kad angos išmūrytos XV a. XV a. ar XVI a. pr. buvo pastatytas varpinės bokštas. Šis statinys vartų anga buvo orientuotas dab. pastato Trakų g. 8 kryptimi. Varpinės bokštas nugriautas 1872 m., tačiau išliko šio statinio atvaizdų, tarp jų fotonuotrauka. Sprendžiant pagal varpinės bokšto atvaizdą, bokštas galėjo turėti ne tik kontrolės funkciją. Jo viršutinėje dalyje būta apvalių angų, kurios, tikėtina, buvo pritaikytos šaudyti – panašios angos išmūrytos ir vėlesniuose miesto gynybinės sienos vartų statiniuose. Bokšto sienų liekanų aptikta archeologinių tyrimų metu 1985 m.¹²², manoma, kad jis mūro siena buvo sujungtas su vienuolyno pastatu. Neaišku, ar bokštas buvo skirtas konkrečiai vienuolyno teritorijos apsaugai, ar buvo viena miesto gynybos sistemos sudedamųjų dalių. 1870 m. datuotame Kėdainių g. ir Pranciškonų vienuolyną vaizduojančiame medžio raižinyje matome, kad vienuolyno pietvakarinėje dalyje ties dab. Kėdainių ir

¹²⁰ *Luchtanienė D.* Archeologiniai žvalgymai Pranciškonų vienuolyno V korpuse (buv. refektoriuje) Vilniuje // *Luchtanienė D.* Vilniaus senjojo miesto vietos su priemiesčiais teritorijos (A 1610 K) ir urbanistinės teritorijos (UV-69) archeologijos žvalgymų 2004 metais ataskaita. Vilnius, 2006. APCAA, p. 33.

¹²¹ *Vaitkevičius G.* Buv. Pranciškonų vienuolyno..., p. 25–32.

¹²² Op. cit., p. 23–25, 78, 87–88.

Lydos g. sankirta būta cilindrinio bokšto pavidalo statinio dalies¹²³. Vad. Fiurstenhofo plane bokšto kontūrų šioje vietoje nėra. Tyrimais bokšto buvimas šioje vietoje nepatvirtintas. Architektūriniai šios vienuolyno dalies tyrimai leidžia teigti, kad čia būta gynybinio pobūdžio sienos – grandininio būdu rištas mūras datuotas XVI a.¹²⁴ Pietinėje buv. vienuolyno teritorijos dalyje aptikta čia buvusių mūrinių pastatų (rūšių) liekanų. Vienuolyno gynybinei sistemai XIV a.–XV a. pr. šis bokštas¹²⁵ nepriklausė – jis veikiausiai buvo tuometį miestą juosusių gynybinių įtvirtinimų dalis. XVI a. mūrinė siena, kuri, tikėtina, turėjo gynybai pritaikytų elementų, buvo apjuosta jau vėlesnė vienuolyno teritorija ar jos dalis. Ši siena juosė vėlesnįjį ūkinį (?) vienuolyno kiemą. XVI a. įtvirtintos vienuolyno valdos konfigūracija tikriausiai buvo panaši į vaizduojamą vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikėtina, kad ištisinė mūro siena juosė XVI a. vienuolyno teritoriją palei dab. Kėdainių g. Šiaurės vakarinėje dalyje vienuolyno valdos ribos kontūras įgaubtas – autoriaus nuomone, ši riba atkartoja XIV a. pab.–XV a. pr. ovalo formos plano įtvirtintos gyvenvietės pietrytinės dalies konfigūraciją. Mūro sienos liekanų aptikta priešais pagrindinį bažnyčios fasadą, 10,8 m atstumu nuo jo. Pagrindinė jos dalis mūryta iš $28 \div 29,2 \times 13,8 \div 14 \times 6,8 \div 7,8$ cm dydžio degto molio plytų, rištų rupiu, gelsvu kalkių skiediniu. Plytos tamsiai raudonos, riš-

tos gotikiniu būdu. Geriau ištirtoje mūro sienos atkarpoje nustatyta, kad apatinė, pamatinė dalis čia mūryta iš riedulių. Tarpai tarp riedulių užpildyti plytų ir čerpių nuolaužomis su kalkių skiediniu. Po iš riedulių krauta sienos dalimi tirtas 20 cm storio kultūrinio sluoksnio horizontas, giliau atkastas įžemis. Prieš įėjimą į bažnyčios pastatą atkasta beveik statmena bažnyčios vakariniam fasadui vien iš riedulių mūryta 112 cm pločio siena. Ši iki 180 cm įgilinta siena, tyrimų vadovės nuomone, yra kontraforso liekanos. Manoma, kad šios mūrinės konstrukcijos buvo vienalaikės¹²⁶, tačiau tikslesnis jų datavimas nepateiktas – sprendžiant pagal aprašymą, siena datuotina XVI a. Kad vienuolyno teritorija buvo apjuosta mūru, aprašyta 1675 m. inventoriuje. Minimi įvažiuojamieji vartai ir durys į patį vienuolyną¹²⁷. Atsakyti į klausimus, ar ši siena juosė visą vienuolyno teritoriją, ar XVI a. sienoje būta šaudymo angų, šiuo metu negalime. Apibendrindami tyrimo medžiagą galime teigti, kad XIV–XVII a. vienuolynas buvo pritaikytas gynybai. Tikslī vienuolyną juosusių sienų – įtvirtintos vienuolyno teritorijos – konfigūracija kol kas nėra aiški. Gynybiniu požiūriu šis pastatų ansamblis tikriausiai buvo svarbus iki 1655 m. – Maskvos karo.

Prisikėlimo cerkvė – dab. pastatas Didžioji g. 17 / Stiklių g. 1. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane vaizduojamas uždaras cerkvės ir greta jos buvusio

¹²³ *Drėma V.* Dingęs Vilnius..., p. 267, pav. 398.

¹²⁴ *Ivanovas G.* XV–XVII a. resp. reikšmės pam. buv. Pranciškonų vienuolynas – MTD technikos namai. Paruošiamieji darbai. III etapo architektūros tyrimai. Vilnius, 1988. VAA, f. 2, b. 205–104, p. 1–2.

¹²⁵ Jei čia bokšto būta.

¹²⁶ *Banikonienė M.* Archeologiniai tyrimai Vilniaus pranciškonų bažnyčios bei vienuolyno teritorijoje (1966 m.) // Vilniaus senamiestyje žvalgybinio pobūdžio archeologiniai tyrimai 1959–1967 m. Vilnius, 1966, LIIR, f. 1, b. 3276, p. 43–46.

¹²⁷ *Firkovičius R.* Kulto pastatai... Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4483, p. 19.

pastato formuojamas kiemelis. 1511 m. cerkvė pirmą kartą paminėta istorinėje medžiagoje. 1580 m. tai buvo viena didžiųjų Vilniaus cerkvių, nes jai priklausė didžioji žvakė¹²⁸. Darant architektūrinius tyrimus paaiškėjo, kad cerkvė pastatyta ankstesnio XIV a. (?) pastato vietoje, jos sklypą iš šiaurės riboja to paties laikotarpio mūro siena¹²⁹. Vakariniam kampe, prie dab. Stiklių g., cerkvė turėjo bokštėlį. Tyrimų metu nustatyta, kad pirmo aukšto lygyje išlikusi bokštelio-varpinės-laiptinės siena su išėjimu iš bobinčiaus. Bokštelio sienų antrame aukšte neišliko – išliko tik pietinė siena ir kampas, rodantis bokštelio plotį¹³⁰. Pirminės cerkvės angos buvo gana aukštai nuo dab. žemės paviršiaus, įėjimas į cerkvės pastatą buvo pagrindiniame fasade, kuris nuo gatvės juosiamas mūrinių statinių. Cerkvė pastatyta prie seno kelio-gatvės, buvusio įtvirtintos XIV–XV a. vokiečių (lotynų) miesto dalies šiaurės rytuose, netoli Rotušės. Pastatas apside orientuotas į pietryčius – tikėtina priešų puolimo kryptį. Šie faktai leidžia hipotetiškai priskirti Priskėlimo cerkvę prie gynybinės paskirties pastatų.

Rokitų vienuolynas ir Šv. Roko bažnyčia. Vienuolynas įsteigtas strategiškai svarbioje vietoje, priešais vadinamuosius Pilies vartus. Sklypą, kuriame vėliau pastatytas nedidelis vienuolynas, XVII a. pirmojoje pusėje valdė Vladislavo IV tarny-

bininkas Augustinas Gevius (Gevijusas). Po 1655 m. karo veiksmų šioje teritorijoje pastatų neišliko, išskyrus tris nedidelius mūrinius rūsius. Vienuolynas įsteigtas 1705 m. 1707 m. pastatytas nedidelis medinis vienuolyno pastatas, 1709 m. baigta statyti špitolė¹³¹. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pavaizduotas špitolės pastatas orientuotas šiaurės–pietų kryptimi, pietiniame gale turi apsidės formos kyšulį. Nėra žinoma, ar špitolės ir nedidelės aštuoniakampio plano bažnyčios pastatuose buvo gynybai pritaikytų architektūrinių elementų, tačiau buvus tokią funkciją leidžia spėti pastatų planinė struktūra. Špitolė turėjo apsidės formos kyšulį tikėtina priešų puolimo kryptimi, bažnyčia – aštuoniakampio plano – panašiai kaip kai kurie gynybai pritaikyti bokštai. Špitolė uždaryta 1796 m. Atliekant Pilies g. rekonstrukciją šioje vietoje fiksuota mūrinių pastatų liekanų. Vieno pastato liekanos vidurinėje dab. Pilies g. dalyje datuotos XVIII a.¹³², tačiau dėl skubotų statybos darbų nuodugnesni tyrimai nebuvo atlikti.

Reformatų maldos namai – dab. Šv. Mykolo g. 7 / A. Volano g. 2. XVI a. viduryje šioje vietoje stovėjo didiko Hornostajaus namas. 1531 m. per religinius vaidus pastatas apgriautas¹³³. Vėliau ši valda atiteko Mikalojui Radvilai Rudajam (1512–1584), kuris 1557 m. mūrinių

¹²⁸ Lipakovienė S. XV–XVIII a. res. reikšmės arch. paminklas gyv. namas Didžioji 17/1. Priešprojektiniai darbai. Architektūriniai tyrimai iškėlus gyventojus. Vilnius, 1989. VAA, f. 2, b. 881–134 a, p. 2.

¹²⁹ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo..., p. 23; R. Zilinsko žodinė informacija.

¹³⁰ Lipakovienė S. XV–XVIII a. res. reikšmės..., p. 4, 6.

¹³¹ Firkovičius R. Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4481, p. 60–61.

¹³² Katalynas K. M. Gorkio (Pilies, Didžiosios) gatvės kapitalinis remontas. Archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1988. LIIR, f. 1, b. 1382, p. 15.

¹³³ Dambrauskaitė T. Buvusių universiteto klinikų, chemijos laboratorijos ir medicinos kolegijos pastatai // Architektūros paminklai. T. 8. Vilnius, 1984, p. 35.

medinių dvarelių dovanojo evangelikams reformatams. Čia buvo perkelti reformatų maldos namai. Jie lokalizuojami dab. Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos šiaurės vakarinio korpuso vietoje. Maldos namai turėjo aukštą bokštą su laikrodžiu. Sklupas buvo aptvertas aukšta mūro tvora su vartais į dab. A. Volano g.¹³⁴ Religinį vaidų metu 1611 m. ir 1639 m. pastatas apgriautas, pastarąjį kartą, matyt, stipriai. 1641 m. Vladislavo Vazos privilegija reformatų bendruomenė iškelta už miesto gynybinės sienos, greta dab. Pylimo g.¹³⁵ Sprendžiant iš XVI–XVII a. įvykių aprašymų, reformatų valda galėjo būti įtvirtinta. Tikėtina, kad dab. pastato struktūroje yra išlikę ankstyvųjų pastatų liekanų – mūriniai pastatai šioje valdoje pažymėti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane.

Senoji sinagoga. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane, pietvakariniame šio pastato fasade matomas neaiškos formos, lyg pusiau apskritas kyšulys. XVII a. pradžioje statytas sinagogos pastatas nėra išlikęs, todėl tenka pasikliauti M. Morelovskio iki Antrojo pasaulinio karo sudarytame rekonstrukciniame plane „paryškintu“ šio statinio kontūru – tikėtina, kad jis tuo metu buvo nuodugniau apžiūrėtas, tyrinėtas. Manoma, kad šioje vietoje stovėjęs pastatas (su cilindro formos bokštelio?) statytas XVI a. pirmojoje pusėje–viduryje¹³⁶. Pagrįsti prielaidą apie sinagogos pastato raidą gali tik nuoseklesni istoriniai ir pastato liekanų tyrimai.

Skaisčiausiosios Dievo motinos cerkvė ir stačiatikių metropolito rezidencija. Istoriografijoje išsigalėjusi nuomonė, kad šioje vietoje cerkvė, funduota LDK Algirdo žmonos Marijos, pastatyta jau XIV a. pirmojoje pusėje. 1348 m. cerkvė pašventinta, o 1414 m. tapo stačiatikių metropolito katedra – soboru. Manoma (remiamasi T. Narbutu), kad ankstyvoji cerkvė buvo gotikinio bizantinio stiliaus su keturiais bokštais kampuose ir kupolu virš vidurinės dalies. 1506 m. cerkvės kupolas įgriuvo¹³⁷. Tam įtakos esą turėję miesto gynybinės sienos statybos darbai¹³⁸. 1511–1522 m. cerkvė, remiant LDK etmonui kunigaikščiui Konstantinui Ostrogiškiui, atstatyta ant senų pamatų. Vėliau cerkvės pastatas daug kartų perstatytas. Nėra tiksliai žinoma, ar cerkvė turėjo du, ar keturis bokštelių kampuose. XVI a. (?) statytos cerkvės vidurinėje dalyje aptiktos keturių stulpų liekanos, tačiau neaišku, ar jie laikė kupolą ir ramstines arkas, ar tiesiog dalijo pastato erdvę į tris navas. Cerkvės pietryčių kampe yra išlikęs XVI a. bokštelis, kituose pastato kampuose ankstyvų bokštų liekanų neaptikta. M. Morelovskio pateikiamoje XVI a. cerkvės pavidalo rekonstrukcijoje dar vieną bokštelį matome pastato šiaurės rytiniame kampe¹³⁹. Šio tyrinėtojo nuomone, cerkvė buvo įtvirtinta¹⁴⁰. Taip teigiant, veikiausiai turėti omenyje bokšteliai, vaizduojami pastato rytinėje dalyje, iš kurios galėjo pulti priešas. E. Purlys neigia cerkvės gynybinę paskirtį – mano, kad bokšte-

¹³⁴ Lietuvos TSR istorijos..., p. 474.

¹³⁵ *Dambrauskaitė T.* Buvusių universiteto klini-
kų..., p. 35–36.

¹³⁶ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 101
paaišk.

¹³⁷ *Jankevičienė A.* Dviejų stilių..., p. 167–169.

¹³⁸ *Добрянский Ф.* Старая и новая Вильна.
Вильна, 1904, с. 143–144.

¹³⁹ *Jankevičienė A.* Dviejų stilių..., p. 170, pav. 6,
p. 171.

¹⁴⁰ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 157
paaišk.

lis-laiptinė buvo grynai utilitarinės paskirties¹⁴¹. Autoriaus nuomone, XVI a. statytos cerkvės bokštelių (bokštelių?) viršutinėje dalyje galėjo būti įrengtos šaudymo angos, o cerkvė buvo bent iš dalies pritaikyta gynybai. Kitas tikėtinais gynybinės paskirties bažnyčiai priklausęs statinys greta Skaisčiausiosios Dievo motinos cerkvės – varpinė. Šio statinio liekanų aptikta architektūrinių ir archeologinių tyrimų metu pastate dab. Maironio g. 16 / Rusų g. 6. Manoma, kad šio pastato vietoje XVI a. pirmame ketvirtyje pastatoma pirmoji mūrinė metropolito būstinė. Teigiama, kad mūrinė varpinė pastatyta apie 1511–1545 m., jos liekanos nugriautos 1810 m.¹⁴² Trys varpinės sienos iš dalies išlikusios ir tapusios esamo pastato sienomis, ketvirtosios sienos fragmentiškos liekanos aptiktos iškasus iš varpinės vidaus ten supiltą gruntą. Varpinės vidinė erdvė 10 × 10 m dydžio, sienų storis ~2,5 m, bendras varpinės planas turėjo būti ~15 × 15 m. Varpinės priskyrimas prie gynybinių objektų grindžiamas šio statinio masyvumu. Tačiau pastato masyvumas galėjo būti nulemtas kitos priežasties. Kitaip negu katalikų ar protestantų, stačiatikių varpai yra masyvūs ir nejudrūs – judrūs tik jų liežuviai. Norint išgauti stiprų garsą, reikia labai didelio varpo. Todėl stačiatikių varpinės masyvios. Mūre aptiktos dvi pirminės angos – durų ir apatinė lango dalis. Angos orientuotos į Skaisčiausiosios Dievo motinos cerkvės pusę. Durys vedė į laiptinę išilgai sienos¹⁴³. Varpinė jau pirmame etape buvo tinkuota. Pastato apatinėje

dalyje mūre įmūryta riedulių. Remiantis architektūrinių tyrimų duomenimis spėjama, kad varpinė pastatyta XVI a. antrojoje pusėje–XVII a. pr.¹⁴⁴ Autoriaus nuomone, varpinė statyta po 1600 m. – pastato nematome T. Makovskio Vilniaus panoramoje. Archeologinių tyrinėjimų metu po varpinės pastato grindiniu aptiktos XVI a. datuoto medinio statinio liekanos¹⁴⁵. Tai, kad ši cerkvė ir greta buvusi varpinė galbūt buvo pritaikytos gynybai, galėjo būti nulemta jų padėties. Šie statiniai buvo strategiškai svarbioje Vilniaus vietoje – netoliese svarbi transporto arterija (dab. Polocko g.–Rusų g. trasa), greta XVI a. pr.–XIX a. pr. buvo miesto gynybinė siena, Spaso vartų statinys ir vad. Spaso bokštas. Jų prieigoms papildomai apsaugoti ir galėjo būti skirti metropolito valdose stovėję gynybai pritaikyti statiniai. Minimi pastatai ir greta buvusios mūrinės tvoros sudarė įtvirtintą įėjimą į miestą iškart už Spaso vartų – panašios gynybai pritaikytų objektų sankaupos būta prie miesto gynybinės sienos Bernardinų, Aušros ir kt. vartų.

Šv. Augustino reguliariųjų atgailos kanauninkų vienuolynas ir Šv. Baltramiejaus bažnyčia Užupyje. Prie bažnyčios 1644–1845 m. veikė Šv. Augustino reguliariųjų atgailos kanauninkų vienuolynas. Iš istorinių tyrimų žinoma, kad 1644 m. pastatytas nedidelis vienuolynas ir bažnytėlė, kuri pašventinta Šv. Augustino vardu. Bažnytėlė vadinta oratoriumu,

¹⁴⁴ Kuncaitenė A. Pastato, esančio Vilniuje Maironio g. Nr. 13/6 (buv. Prečistajos varpinės) architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1993. VAA, f. 2, b. 1277–39, p. 5–7.

¹⁴¹ Architekto E. Purlio žodinė informacija.
¹⁴² Gasparavičienė S. Pastatas Vilniuje, Maironio 13/6. Papildomų istorinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6468, p. 2–3.

¹⁴⁵ Vainilaitis V. Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Maironio g. 13/6 // ATL 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 252–253.

¹⁴³ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija.

bet turėjo savo parapiją. Manoma, kad ji sudegė 1649 m. trenkus žaibui. Po gaisro toje pačioje vietoje bažnyčia nebebuvo atstatyta. 1664 m. Jonas Raiskis¹⁴⁶, Ašmenos pavieto žemininkas, dovanoja Užupio kanauninkams sklypą su pastatu, kurį buvo pirkęs iš Danieliaus Kušlio. Sklypas ribojosi su Polocko keliu, skersgatviu einančiu link Vilnios, Ignoto Obeiniko sklypu su mūriniu namu ir Kočežynskio sklypu su mūriniu namu. Naujoji bažnyčia taip pat buvo nedidelė¹⁴⁷. Po dab. Šv. Baltramiejaus bažnyčios pietvakarine dalimi yra išlikę gotikiniai rūšiai. Manoma, kad tai anksčiau čia stovėjusių gyvenamųjų pastatų liekanos¹⁴⁸. Iki šiol į pietvakarius nuo bažnyčios pastato išlikęs pastatas statytas XVII a. pr. Jis turi gynybai pritaikyto pastato (bokštinio namo) bruožų, yra ant patkalvos šlaito – iš jo galėjo būti atliekama dab. Paupio g. kontrolės funkcija. XVII a. pr. buvo rekonstruotas ir rūšys po dab. bažnyčios pastatu. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matome visą vienuolyno pastatų ansamblį – vieną didžiausių¹⁴⁹ mūrinių pastatų sankaupų to meto Užupyje. Pietvakarinis vienuolyno korpusas yra greta stataus šlaito, pirmiau minėtas gynybai pritaikytas pastatas yra tapęs jo dalimi. Rytinis ilgas vienuolyno korpusas – dab. pastatas Užupio g. 17. Vienuolyno kiemo

vakarinėje dalyje tikriausiai pavaizduota 1664 m. statyta bažnyčia. Jos orientavimas vakarų–rytų kryptimi nėra taisyklingas – koplyčia atkartoja pietvakarinio vienuolyno korpuso padėtį. Pietrytiniame gale bažnyčia turi apsidės formos kyšulį. Panašios formos statinių, apsidės formos galais atgręžtų tikėtinai prieš kariuomenės puolimo kryptimi, matome vad. Fiurstenhofo plane ir daugiau. Šio statinio liekanų kol kas nėra aptikta, neaišku, ar jis buvo pritaikytas gynybai. Vienuolyno ansamblis buvo įrengtas aukštoje, gintis patogioje, strategiškai svarbioje vietoje. Jame yra gynybai pritaikytas pastatas. Rytinė buv. vienuolyno sklypo dalis sutvirtinta aukšta atramine siena su kontraforsais. Visi šie faktai leidžia teigti, kad vienuolyno pastatai galėjo būti panaudoti gynybai. Tikriausiai dab. bažnyčios pastato vietoje 1778 m. pastatyta koplyčia, kuri 1823–1824 m. perstatyta į bažnyčią. Tikėtina, kad vienuolyno pastatai buvo panaudoti 1794 m. karinio pasipriešinimo Rusijos karinėms pajėgoms metu.

Šv. Dvasios cerkvė ir stačiatikių vienuolynas. Vienuolyną įkūrė stačiatikių Švč. Trejybės brolija, dab. vienuolyno teritorijoje pastatyta medinė bažnyčia. Dabartinė mūrinės bažnyčia ir varpinė pastatytos 1624–1638 m.¹⁵⁰ Iš rytų–pietryčių vienuolyno teritoriją riboja miesto gynybinė siena. Galbūt šio statinio padėtis ir nulėmė XVII a. pirmojoje pusėje pastatytų mūrinės bažnyčios ir varpinės orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu. Į akis krinta šių iki šiol išlikusių statinių masyvumas, tačiau tai nėra požymis, dėl kurio šiuos statinius

¹⁴⁶ Jo pavardė buvo pavadinta ir visa kalva, kartais vadinama „Rojaus kalnu“.

¹⁴⁷ *Valužytė J.* Šv. Baltramiejaus bažnyčia Vilniuje. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. Vilnius, 1993. VAA, f. 1019, ap. 11, byla 7372, p. 1, 3.

¹⁴⁸ *Misevičius S.* Buv. Baltramiejaus bažnyčia. Paruošiamieji darbai. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1980. VAA, f. 2, b. 1010–2, p. 8–9; *Misevičius S.* Buv. Baltramiejaus bažnyčia. Paruošiamieji darbai. Pradiniai darbai. Vilnius, 1980. VAA, f. 2, b. 1010–1, p. 10.

¹⁴⁹ Dydzium jam prilgo tik Užupio bernardinių vienuolynas.

¹⁵⁰ Lietuvos TSR istorijos..., p. 250.

būtų galima priskirti prie gynybai pritaikytų pastatų. Tai, ar buvo nors iš dalies pritaikyti gynybai bažnyčios ir varpinės pastatai, padėtų nustatyti nuoseklesni jų ir aplinkos tyrimai. Dab. vienuolyno teritorijoje yra ir ankstyvesnių (gotikinių ir renesansinių) pastatų, kai kurie jų tapo įtvirtintų valdų dalimi. Moterų vienuolyno pastate yra išlikusios čia buvusios nedidelės Apreiškimo cerkvės liekanos¹⁵¹.

Šv. Jonų bažnyčia. Manoma, kad bažnyčią 1386 m. įsteigė ir pradėjo statyti Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila, ji baigta tik 1426 m.¹⁵² Tikėtina, kad gynybinę funkciją atliko ankstyvoji, gotikinė, bažnyčios varpinė, ankstyvo gynybinio įrenginio veikiausiai būta dab. bažnyčios varpinės vietoje. Tyrimais nustatyta, kad pirmasis bažnyčios pastatas buvo gerokai trumpesnis, apsidė buvo ~15 m ilgio, nesiekė dab. Pilies g. Ankstyvoji bažnyčia turėjo tris portalus¹⁵³. XVI a. pr.–pirmojoje pusėje (trečiame raidos etape) pietrytiniame ir šiaurės rytiniame kampuose pastatyti bokšteliai-laiptinės. Iškelta hipotezė, kad išlikusioje ikonografinėje medžiagoje pavaizduota ne varpinė, o pietinis laiptų bokštelis – vėliau bažnyčios pastatas pailgintas rytų kryptimi¹⁵⁴. Kampuotas varpinės ar laiptinės statinys vaizduojamas su nedidelėmis angomis, kurios galbūt buvo pritaikytos šaudyti. Bažnyčios pastatas pailgintas po 1571 m., jį perdavus jėzuitams. Dab. bažnyčios varpinė, V. Drėmos

duomenimis, pastatyta ~1610–1615 m.¹⁵⁵ Tai vienas aukščiausių Vilniaus senamiesčio pastatų. Varpinė artimo kvadratu (~12 × 11,6 m) plano, apatinė jos dalis – daugiau kaip 2 m storio, į varpinę patenkama iš šiaurės vakarinės pusės. Remiantis V. Zahorskio tyrimų medžiaga teigiama, kad jos apatinė dalis – senosios klebonijos pamatai¹⁵⁶. Jeigu šis V. Zahorskio teiginys yra teisingas, galime neabejodami teigti, kad šis statinys buvo pritaikytas gynybai, kitu atveju kam klebonijos pastatui reikėtų tokio storio pamatų? Tyrimais nustatyta, kad varpinės pastatas turi tendenciją svirti šiaurės vakarų kryptimi¹⁵⁷. Ant senų, galimų pamatų pastatyta varpinė po 1737 m. gaisro buvo dar paaukštinta¹⁵⁸ – pamatai sunkiai atlaiko dideles apkrovas. Apie tai, ar naujoje varpinėje yra gynybai pritaikyto pastato atributų, duomenų neturime.

Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčia. Nėra aišku, ar ši bažnyčia buvo pritaikyta gynybai. Tikėtinas jos ryšys su pirmuoju bastioninių įtvirtinimų žiedu¹⁵⁹. Istorinių šaltinių tyrimais nustatyta, kad bažnyčia įsteigta 1625 m. Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus, padedant jėzuitams. Manoma, kad pirmoji bažnyčia buvo medinė, ant aukštų mūrinių pamatų. Mūrinę bažnyčią 1758 m. pastatė Vilniaus vysku-

¹⁵⁵ *Drėma V. Dingęs Vilnius...*, p. 191.

¹⁵⁶ *Jaloveckas R., Dambrauskaitė T.* Buvusios Šv. Jono bažnyčios Vilniuje restauraciniai tyrimai // *Architektūros paminklai*. T. 2. Vilnius, 1972, p. 89.

¹⁵⁷ *Sakalauskas K., Tulevičius V., Zakarevičius A.* Mokslinio tiriamojų darbo Vilniaus valstybinio V. Kapuskio universiteto mokslo muziejaus ir aulos deformacijų tyrimas. Vilnius, 1985. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6984, p. 95.

¹⁵⁸ Lietuvos TSR istorijos..., p. 542.

¹⁵⁹ *Grilevičius L.* Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai XVII–XVIII amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 19, p. 12–14.

¹⁵¹ Op. cit., p. 251–252.

¹⁵² *Drėma V. Dingęs Vilnius...*, p. 186.

¹⁵³ *Portalas* – fasade architektūriškai išskirtas įėjimas į pastatą.

¹⁵⁴ *Jaloveckas R., Dambrauskaitė T.* Buv. Šv. Jono bažnyčios Vilniuje restauraciniai tyrimai // *Architektūros paminklai*. T. 1. Vilnius, 1970, p. 83–88.

pas Mykolas Zienkevičius¹⁶⁰. Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad rytinė buv. bažnyčios dalis išmūryta XVII a. pirmojoje pusėje¹⁶¹.

Šv. Marijos Magdalenos bažnyčia. Bažnyčios pastatas vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pažymėtas kaip orientuotas pietų–šiaurės kryptimi, šiaurinėje dalyje buvusiu apsidės kyšuliui atkreiptas į tikėtiną miesto gynybinės sienos ir pilių teritorijos gynybinių įtvirtinimų jungties vietą. Į rytus nuo bažnyčios matomi pilies teritorijos bastioninių įtvirtinimų (?) kontūrai. Bažnyčios su špitole fundatorius buvo Vilniaus kanauninkas medicinos daktaras kun. Martynas iš Dušnikų (Dušnickis). 1522 m. jis užrašė špitolei visą turtą. Nėdėlė mūrinė bažnyčia ir špitolė pastatytos 1518–1520 m. Bažnyčia degė ~1530 m. ir atstatyta tik 1572 m. 1643 m. minimas Kryžių skg., vedantis iš bažnyčios į Neries upę, kelias į Marijos Magdalenos vartus¹⁶² – pastatai buvo strategiškai svarbioje vietoje. 1808 m. Vilniaus plane bažnyčios pastatas vaizduojamas stačiakampis, be apsidės. 1818 m. pastatas nugriautas. Ar bažnyčia turėjo gynybai pritaikyto statinio atributų, duomenų neturime, tačiau pati bažnyčios pastatymo vieta, pastato orientavimas leidžia kelti hipotezę, kad ji bent iš dalies buvo pritaikyta gynybai.

Šv. Mikalojaus (Nikolajaus) cerkvė. Yra duomenų, kad medinė Šv. Mikalojaus (Palaikų perkėlimo) cerkvė šioje vietoje

pastatyta jau 1340 m.¹⁶³, tačiau nėra tiksliai žinoma, ar esamas cerkvės pastatas pastatytas senojo vietoje. Manoma, kad mūrinė cerkvė šioje vietoje pirmą kartą pastatyta LDK Algirdo žmonos Julijonos¹⁶⁴. Dabartinėje vietoje cerkvė ~1514 m. pastatyta LDK etmono kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio iniciatyva. Pastatas menkai tyrinėtas, tačiau manoma, kad jame iki šiol išlikę daug autentiškų XVI a. elementų¹⁶⁵. Atkreiptinas dėmesys į cerkvės pietvakariniam kampe esančio varpinės bokšto padėtį cerkvės išilginės ašies atžvilgiu. Remdamiesi šių statinių išilginių ašių neatitikimu darome prielaidą, kad cerkvės varpinės bokštas galėjo būti pastatytas anksčiau negu XVI a. pr. cerkvės pastatas, tikėtina, ankstesnio gynybinio įrenginio vietoje. Už cerkvės, rytų kryptimi, yra buvusi 1562 m. statyta (sunaikinta XIX a.) kalvinistų koplyčia, kurios architektūroje yra gynybinio statinio požymių¹⁶⁶. Kita vertus, šis statinys savo architektūrinėmis formomis primena varpinę. Tikėtina, kad kalvinistų koplyčios vietoje stovėjęs statinys ankstyvuju laikotarpiu priklausė cerkvei, o cerkvės pastatas buvo orientuotas „senoviškai“ – rytų–vakarų kryptimi. Ankstyvasis cerkvės pastatas lokalizuotinas į rytus nuo dab. cerkvės arba buvo mažesnis, taigi veikiausiai neturėjo tiesioginio ryšio su dab. cerkvės pastato varpinės bokštu.

Šv. Stepono bažnyčia. Gynybiniai įtvirtinimai Šv. Stepono bažnyčios aplin-

¹⁶⁰ Firkovičius R. Kulto pastatai... Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4481, p. 24–27.

¹⁶¹ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo..., p. 26.

¹⁶² Firkovičius R. Kulto pastatai... Vilnius, 1989. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4481, p. 30.

¹⁶³ Drėma V. Dingės Vilnius..., p. 178.

¹⁶⁴ Добрянский Ф. Старая и новая..., с. 152.

¹⁶⁵ Jankevičienė A. Dviejų stilių..., p. 174–175.

¹⁶⁶ Drėma V. Dingės Vilnius..., p. 182, pav. 250; gotikinių formų gajumas yra būdingas Radvilų statytiems pastatams – plg. Myro pilis, Nesvyžiaus bažnyčios varpinė – gynybinis bokštas, Kražių pilis.

koje galėjo būti įrengti jau XIV a. pab.–XV a. pr. Į pietryčius nuo bažnyčios yra buvę mūriniai Pieno vartai, pavaizduoti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Bažnyčios pastatas atkartoja vartų statinio orientaciją pasaulio šalių atžvilgiu. Tai yra viena pirmųjų Vilniaus priemiesčių teritorijoje pastatytų mūrinių bažnyčių. Prieš statant bažnyčią šioje vietoje laidotos maro ir badmečių aukos¹⁶⁷. Bažnyčios pastatymo data laikomi 1600–1612 m., ji esą pastatyta parapijiečių lėšomis¹⁶⁸. Šis renesansinis, sgrafito sluoksniu dengtas ir karnizo srityje ornamentais puoštas pastatas kampuose turi tris bokštelius su šaudymui lengvaisiais šaunamaisiais ginklais pritaikomomis (šaudymo) angomis. Vakariniame bažnyčios fasade išlikusi buvusio trijų tarpsnių bokšto apatinė dalis. Šis bokštas galėjo būti naudojamas gynybos ir apžvalgos tikslams. M. Morelovskis nurodo, kad Marijavičių vienuolyno teritorijoje yra dar vienas apskritas bokštas, pastatytas tuo pat metu kaip ir bažnyčia¹⁶⁹. Bažnyčios pastatas pasirinktas vienu atspirties tašku projektuojant antrąjį bastionų žiedą¹⁷⁰ – jis pavaizduotas abiejuose F. Getkanto 1648 m. datuojamuose Vilniaus planuose. Tikėtina, kad bažnyčios pastatui buvo numatytas gana svarbus vaidmuo antrojoje Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linijoje. Visi šie faktai leistų teigti, kad XVII a. pr.–pirmojoje pusėje čia buvo įkurtas nuo miesto centrinės dalies nutolęs įtvirtinimų mazgas. Bažnyčia gynybos tikslams

paskutinį kartą naudota 1794 m. sukilimo metu ir stipriai nukentėjo¹⁷¹. Po Antrojo pasaulinio karo Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje atliktų tyrimų metu buvę gynybinės paskirties statiniai nelokalizuoti, XIV–XV a. kultūrinio sluoksnio horizontų, radinių neaptikta ar neidentifikuota. Tyrimais nustatyta, kad bokštelis prie apsidės buvo išmūrytas paskutinis, tuo pat metu pastatyta ir dviejų aukštų zakristija – yra angų iš bokštelio į zakristiją. Bokštelis galėjęs būti aukštesnis negu iki šiol išlikęs. Nustatyta, kad vakarinėje bažnyčios dalyje esančiuose bokšteliuose išlikusios pirminės, nepakitusios šaudymo angos. Bokšte prie apsidės šaudymo angos suformuotos klasicistinės rekonstrukcijos metu. Tikslėnų centrinio bokšto pirminių parametrų nustatyti nepavyko¹⁷².

Užupio bernardinų vienuolynas. Vienuolynas įkurtas 1495 m. buvusio dvairo vietoje¹⁷³. Galbūt ši vieta buvo įtvirtinta jau XIV–XV a. – archeologinių tyrinėjimų metu netoli Vilnios aptikta aštrikuolių tvoros liekanų¹⁷⁴. M. Morelovskis atkreipė dėmesį į vad. Fiurstenhofo plane pažymėtą pastatą dab. Malūnų g. 3 su apsidės formos rytine dalimi¹⁷⁵. Architektūrinių tyrimų ataskaitoje apie gynybinę pastato

¹⁷¹ *Dičiuvienė R.* Buv. Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio g. Nr. 39. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 5782, p. 4, 7.

¹⁷² *Kazlauskienė D.* Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio g.-vė Nr. 39. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1995. PRI, f. 5, b. 6830.

¹⁷³ *Baliulis A.* Buv. vienuolynas Vilniuje, Malūnų g. 3 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą. Istoriniai tyrimai. T. I. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 250, p. 107.

¹⁷⁴ *Katalynas K.* Vilniaus plėtra XIV–XVII a. Vilnius, 2006, p. 100–101, pav. 101.

¹⁷⁵ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 172 paaš.

¹⁶⁷ *Firkovičius R.* Kulto pastatai..., Vilnius, 1989.

VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4481, p. 71.

¹⁶⁸ Lietuvos TSR istorijos..., p. 172.

¹⁶⁹ *Morelowski M.* Vilnius prieš 1655..., Nr. 312 paaš.

¹⁷⁰ *Girlevičius L.* Vilniaus bastioniniai..., p. 15.

paskirtį neužsimenama. Pastatas yra barokinis, manoma, pastatytas XVII a. pr.¹⁷⁶ Jo pirmojo aukšto sienų storis – 1,2–1,3 m. Laiptai į antrąjį aukštą buvo pastato vidurinėje dalyje. Apsidės formos pastato dalis pirmame aukšte turėjo tris langelius. Angų aukštis 160 cm, plotis 69 cm¹⁷⁷. Neaišku, ar šis pastatas buvo pritaikytas gynybai, galbūt jo paskirtis iš dalies buvo sakralinė – vienuolynas neturėjo savo bažnyčios. Pastatas turėjo dideles langų ir durų angas pirmajame aukšte – jos turėjo būti apsaugomos (langinėmis?). Vis dėlto manome, kad trumpalaikiai gynybai šis pastatas galėjo būti pritaikomas. Archeologinių tyrimų metu aptiktos dar vieno pastato liekanos. Šis rytų–vakarų kryptimi buvo daugiau kaip 17 m ilgio, turėjo keletą įvairių laikų pastatytų priestatų. Tyrimų metu aptikta plane pusiau apvalaus priestato pamatų šiaurinė dalis. Pamatai 0,6–0,8 m pločio, 0,2–0,5 m aukščio, mūryti iš molio ristikų plytelių ir riedulių. Priestatas, kurio ilgis šiaurės–pietų kryptimi 4,6 m, plotis iki 5,6 m, datuotas XVII a., jis veikiausiai buvo medinis. Pastatas apsidės formos galu orientuotas į šiaurę – gynybinės sienos Bernardinų vartų pusę¹⁷⁸. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matome, kad nuo dab. Malūnų g. vienuolyno teritorija ribojama dviejų ilgų pastatų, kurie tikriausiai buvo sujungti tvora. Dab. ilgas pastatas Malūnų g. 3 suformuotas 1805 m.¹⁷⁹ Nuo šiaurinės šio pastato dalies

per Vilnios upę XVII a. pab. buvo įrengta mūrinė dengta arkada, kuria vienuolės eidavo į Bernardinų bažnyčią. Šiam statinui pasistatyti 1693 m. karalius Jonas III Sobieskis nurodė LDK referendoriui Jonui Bžostovskui skirti vienuolynui 200 auksinų iš Vilniaus malūnų. 1845 m. patvinus Vilniai aptariamas statinys sugriuvo¹⁸⁰. Prof. M. Morelovskis nurodė gynybinį šio statinio pobūdį¹⁸¹, tikriausiai atsižvelgdamas į tai, kad iš Užupio bernardinų vienuolyno buvo galima patekti tiesiai į gynybai pritaikytos Bernardinų bažnyčios chorą ir toliau – į bažnyčios bokštelių bei pastogę. Tyrimų metu identifikuotos arkados liekanos greta miesto gynybinės sienos Bernardinų vartų vietos¹⁸².

Vizitių (vizitietiš) vienuolynas ir Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia. Šį vienuolyną prie gynybai pritaikytų pastatų sąlyginai priskyrėme dėl vienos priežasties – vad. Fiurstenhofo plane bažnyčios statinys yra kryžiaus formos. Jo žymėjimas plane yra lygiai toks kaip statinio, buvusio sklype į pietus nuo Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios. Vienuolynas įsteigtas 1694 m., 1717 m. pastatyta erdvi mūrinė koplyčia, bažnyčia statyta 1729–1756 m.¹⁸³ Galbūt koplyčia ar bažnyčia statyta kažkokio ankstesnio statinio vietoje ir atkartoja jo planinę struktūrą? Šis teiginys yra hipote-

¹⁸⁰ Baliulis A. Buv. vienuolynas..., p. 108.

¹⁸¹ Morelowski M. Vilnius prieš 1655..., Nr. 172 paaišk.

¹⁸² Valeckas R., Račinskas R. Buv. Bernardinų vienuolyno galerija ir buv. miesto gynybinės sienos Bernardinų vartai. Atkurtų statinių architektūriniai tyrimai. Vilnius, 2000. PRI, f. 5, b. 7502; Vainilaitis V. Archeologiniai žvalgomieji tyrimai Vilniuje, Sereikiškių parke, archeologiniai žvalgymai Maironio g. 12. Vilnius, 2000. LIIR, f. 1, b. 3415.

¹⁸³ Firkovičius R. Kulto pastatai..., Vilnius, 1990. VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4483.

¹⁷⁶ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo..., p. 22.

¹⁷⁷ Grabusovas V. Bernardinų vienuolyno ofisinės Vilniuje, Malūnų g. 3: architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA, f. 2, b. 49–256, p. 3–7.

¹⁷⁸ Tyrimams vadovavo archeologas K. Katalynas.

¹⁷⁹ Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R. Fiurstenhofo..., p. 21.

tinio pobūdžio – didesnės apimties tyrimai pastato aplinkoje nėra daryti.

Didesnė dalis straipsnyje aptartų sakralinių objektų vienokiu ar kitokiu būdu buvo pritaikyti gynybai. Kaip matyti iš tyrimo medžiagos, nemažai čia pasakytų teiginių yra hipotetinio pobūdžio. Iškeltas hipotezes galima patikrinti tolesnių tyrimų metu. Vadovaujantis tradiciniu požiūriu į sakralinius Vilniaus paminklus, nemažą dalį teiginių galima paneigti įvairiais argumentais. Vis dėlto manytume, kad diskutuojant dėl dalies Vilniaus sakralinių pastatų priskyrimo gynybiniam paveldui būtina atsižvelgti į jų datavimo ir raidos problematiką, padėties santykį su ankstesniais ir vienu metu egzistavusiais gynybiniais įtvirtinimais, istorinių šaltinių duomenis apie tai, kad sakraliniai pastatai buvo panaudoti gynybai ir kt. faktus. Būtinai tolesnis nuoseklus Vilniaus gynybai pritaikytų sakralinių pastatų, jų liekanų ir aplinkos tyrimas. Apibendrinami tyrimo rezultatus teigtume, kad kai kurie sakraliniai statiniai ir jų ansambliai buvo įkurti vietose, reikšmingose gynybos atžvilgiu jau ankstyvojo Vilniaus miesto egzistavimo laikotarpiu – jų relikto kai kurių sakralinių objektų teritorijose yra išlikę iki šiol. Didesnė dalis šiame straipsnyje aptartų sakralinių pastatų ir vienuolynų apgalvotai buvo įkurti vietose, svarbiose miesto gynybai, nemažai jų pastatyta valdovo valia. Įkuriant vienuolynus Vilniuje laikytasi krikščioniškojo pasaulio tokių sakralinių pastatų ansamblių statybos tradicijų – jie

statyti prie tuometinio miesto (XIV–XV a. – miesto dalių) ribų arba užmiestyje. Manome, kad pagal gynybai pritaikytų vienuolynų įkūrimo vietas galima atsekti ankstyvojo miesto plėtros etapus, planavimo strategiją. Vilniaus vienuolynų statyba užmiestyje, priemiestyje būdingesnė XIV–XV a., tačiau ši tradicija išliko gajai iki pat XVIII a. Kai kuriuose sakraliniuose pastatuose iki šiol išlikę architektūrinių detalių, liudijančių, kad jie buvo pritaikyti gintis šaunamuoju ginklu. Tai leidžia teigti, kad nemaža dalis Vilniaus sakralinių paminklų buvo pritaikyti gynybai miesto mūšių metu. Vienuolynai galėjo būti pritaikomi gynybai vien jau dėl tradicinės jų erdvinės planinės struktūros, sudariusios uždarus pastatų ansamblius. Labai nesureikšmintume sakralinių pastatų vaidmens ginant miestą – dauguma jų buvo pritaikyti gynybai tik lengvaisiais šaunamaisiais ginklais. Kilus pavojui vienuolynai tikriausiai turėjo pereiti karinės valdžios dispozicijon, į juos įvestos karinės pajėgos – vargu ar vienuoliai turėjo atlikti prievoles ginti miestą. Tolesnis gynybai pritaikytų sakralinių pastatų tyrimas yra perspektyvus ir siekiant išsiaiškinti viduramžių ir naujųjų laikų Vilniaus gynybinę pajėgumą. Tyrimų metu šiame straipsnyje nagrinėtų objektų sąrašas gali pasipildyti naujais, čia neaptais. Siekiant visiškai atskleisti XIV–XVIII a. Vilniaus gynybinę potencialą, gynybinės sistemos raidą, būtina tirti ir kitas gynybinio paveldo objektų grupes, sisteminti gautus tyrimų duomenis.

SACRAL BUILDINGS SUITABLE FOR DEFENSE PURPOSES AND THEIR ENSEMBLES IN VILNIUS, IN THE 14TH–18TH CENTURIES

Linas Girlevičius

S u m m a r y

In the 14th–18th centuries Vilnius had a number of sacral buildings adapted for defense purposes as well as ensembles of those buildings. This group of objects of the defense heritage is one of the components of the defense system of Vilnius. The analysis of the previous and the latest data has shown that the number of this kind of objects is much bigger than it has been assumed. Still, it is hypothetical whether some of them really belong to the group of defense heritage objects. A number of sacral buildings and their groups were established in places that were important in terms of the defense of Vilnius as early as in the 14th and 15th centuries. Relics of the early fortifications have remained in the territories of several sacral objects. The greater part of sacral buildings and monasteries discussed in the article were deliberately established in places that were important to the defense of the city and its environs and quite a few were constructed by order of the ruler (Grand Duke of Lithuania and (or) King of the Polish–Lithuanian State). In Vilnius monasteries and nunneries were established according to the Christian traditions of constructing such ensembles of sacral buildings – they were built close to the border of the city of

the time (14th–15th centuries) or in the peri-urban area. It is possible to trace the development of the early city and the strategy of its planning according to the locations of the monasteries suitable for defense purposes. Although the construction of Catholic and Orthodox churches and monasteries adapted for defense purposes was more typical of the 14th and 15th centuries, the tradition remained till the 18th century. A few of those buildings still have architectural fragments proving that they were meant to be defended with firearms. Thus we can conclude that quite a number of the sacral monuments of Vilnius were ready to be used for defense purposes during battles. Monasteries were suitable for defense due to their planning – traditionally an enclosed ensemble of buildings. Yet, their role in the defense of the city was not very important, as they were only prepared for defense with light firearms. The further research of sacral buildings used for defense purposes is perspective and relevant when seeking to determine the defensive potential of Vilnius in the Middle Ages and the New Times. In the process of the research the list of objects discussed in this article can be supplemented with new ones.

[teikta 2008-04-11

Parengta skelbti 2008-05-30